بنەماڵەی بارزانی

بنەماڵەی بارزانی دەگەڕێتەوە سەر عەبدوڵا کوڕی مەلا بەکر ناسراو بە (تاج الدین) کە دامەزرێنەری تەکیەی نەقشبەندیە لە گوندی بارزان. لە ساڵی ١٨٢٥ عەبدولسەلامی کوڕی لە ئیرشادو ڕابەریدا جێگای گرتۆتەوە. پاشی ئەو شێخ محەمەدی کوڕی شێخ عەبدولسەلام کە هەردوو دەسەڵاتەکەی ئاینی و دنیایی کۆ کردبۆوە دەست ڕۆیشتوی ناوچەکە بووە، لە دوا ڕۆژانی ژیانیدا کار بە دەستانی تورکی بە هۆی ڕوودانی فیتنەو ئاژاوەکانی نێوان عەشیرەتەکان لە موسڵ زیندانی دەکەن، پاشان بەری دەدەن و بۆ بارەگاکەی خۆی دەگەڕێتەوە، لە کوڕە دیارو ناسراوەکانی: شێخ عەبدولسەلامی دووەم کە لە ساڵی ١٩٠٨ لە دەسەڵاتداریەتی تورکی هەڵدەگەڕێتەوەو دەگیرێو لە ٤ی ئەیلولی ١٩١٤ لە موسڵ لەسێدارە دەدرێ.

شێخ ئەحمەد بارزانی

کوڕی محەمەد کوڕی عەبدولسەلامە، لە دەوروبەری ساڵی ١٨٩٢ هاتۆتە دنیا، لە ئاکامی لە سێدارەدانی شێخ عەبدول سەلامی برای لە موسڵ بەهۆی ڕاپەڕینەکەی دژ بە دەستەڵاتداریەتی تورکی–شێخ ئەحمەد سەرداریەتی عەشیرەتەکانی کوردی بارزان لە ناوچەی زێبار دەگرێتە دەست–لاپەڕەی ژیانی شێخ ئەحمەد پڕە لە شۆڕش نانەوەو ڕاپەڕین، لە سەرەتادا ساڵی ١٩١٩ دەستی بە ناردنی نوسراو کرد بۆ تورکەکان و هەڵمەت بردنە سەر کاربەدەستانی بەریتانی لە(وان)، دیسان لە ١٩٢٧ کەوتەوە ڕاپەڕین و پچڕانی کۆتی ملکەچی. دواجار لە تەموزی ١٩٣٠ و بەهاری ١٩٣٢ پەیتا پەیتا هەڵمەتی هێزی سوپایی دەچووە سەر ناوچەی بارزان.

شێخ ئەحمەد لە حوزەیرانی ١٩٣٢ ناوچەکە بەجێدێڵێ و ڕوو دەکاتە تورکیا، لەوێش دەدرێتەوە دەست کار بەدەستانی عێراقی و بۆ باشوری دوور دەخەنەوەو لێی نیشتەجێ دەکەن. دوای چەند ساڵێك ڕێگای پێدرا بگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی، بەڵام دوو بارە لە ١٩٤٣ لەگەڵ مەلا مستەفای برای شۆڕشی بەرپا کردەوە، لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٤ کاروبار هێورو هێمن دەبێتەو، مەلا مستەفا دەچێتە بەغدا نیاز پاکی خۆی بۆ حکومەت نیشان دەدا، شێخ ئەحمەدیش خۆی دەدات بەدەستەوە و دەکەوێتە ژیانی ئاسودەیی و ئاسایی، بەڵام لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ ناچاردەبێ پەنا بەرێتە بەر سنوری ئێران، پاشان هاتەوە عێراق و ژێر دەست بوونی خۆی ڕاگەیاند.

لە پاش شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ ڕێی پێدرا بگەڕێتەوە بارزان، کاتێ مەلا مستەفا لە ئەیلولی ١٩٦١ شۆڕشی نایەوە شێخ ئەحمەد بێ لایەنی و بەشدار نەبوونی خۆی بۆ عەبدولکەریم قاسم ڕاگەیاند، دوانێکی دا گوتی: (شۆڕشی کورد خوێن ڕژانێکی خۆڕایی کوردەکانە).. لە ١١ی کانوونی دووەمی ١٩٦٩ لە بەغدا کۆچی دوایی کردوە.

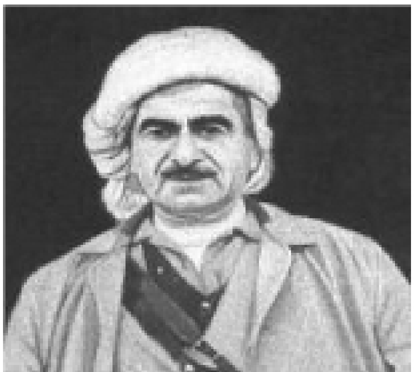

مەلا مستەفا بارزانی

مەلا مستەفا کوڕی شێخ محەمەدی بارزانییە، ساڵی ١٩٠٣ لە گوندی بارزان هاتۆتە جیهان بە ماوەیەکی کەم پێش لەدایك بوونی باوکی کۆچی دوایی دەکا، هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە سێ ساڵان کە تورکەکان لە ١٩٠٦ هەڵمەتێکی سوپایی دەهێننە سەر عەشیرەتەکانی کورد، شێخ عەبدولسەلامی برا گەورەی بەدیل دەگرن، ئەویش لەگەڵ دایکی دەخەنە بەندیخانەوە،

نۆ مانگی تیا بەسەر دەبەن، بزوتنەوە شۆڕش گێڕانەکەی لە ١٩٤٣ وە دەست پێ دەکات، دووا بەدووای خۆبەدەستەوەدانی شێخ ئەحمەدی برای، ئەو سەر لە نوێ تێ هەڵچۆوە. حکومەتی عێراقی بڕیاری دوور خستنەوەی بۆ ئێران دا. لە شوباتی ١٩٤٥ دێتە بەغدا حکومەت بەداواکارییەکەی قایل دەبێ، کە بگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی و چەکەکان کۆبکاتەوە، بەلاّم کەوتە سەردان و گەڕان لەناو گوندەکان و هاندانی خەڵك بۆ شۆڕش نانەوە. لە شوباتی ١٩٤٥ هێزێکی سوپاییان ناردە سەری، بۆ ناوچەی زێبارو بارزانیان ڕەتاند، ناچاریان کرد لە تشرینی یەکەمی ئەوساڵەدا لەگەڵ شێخ ئەحمەدی برای پەنابەرنە بەر سنوری ئێران، پاشان شێخ ئەحمەد دەگەڕێتەوە عێراق[1]، بەلاّم مەلا مستەفا بەخۆی و دوو هەزار لایەنگرانی بەرەو مەهاباد دەڕوا، لە کاتێکا قازی محەمەد لە پازدەی کانونی یەکەمی ١٩٤٥ دامەزراندنی حکومەتێکی نەتەوەیی کوردی بە یارمەتی سۆڤیەت ڕاگەیاند، هاوسنور بوو لەگەڵ حکومەتی ئازربایجان کە لە تەورێز پێك هاتبوو. کاتێ حکومەتی ئێرانی لە ١٩٤٦ کۆماری مەهابادی لەناوبرد، مەلا مستەفا و جەنگاوەرانی پەنایان بردە بەر روسیا، دوازدە ساڵیان لێ بەسەر برد. لەسەرەتاوە مەلا مستەفا لە ئازربایجان و ئەزبکستان نیشتە جێ بوو، پاشان بۆ مۆسکۆ گواسترایەوە، زمانی روسی و هونەرکاریەکانی سەربازی و زانیاری ئابوری خوێندووە، لە ٢٦ی تشرینی یەکەم ١٩٥٨ گەڕایەوە عێراق. سەروەری و ڕێزو ئەوازشێکی زۆری لێنرا، بەلاّم کە گەڕایەوە ناوچەکەی خۆی لە ئەیلولی ١٩٦١ شۆڕشی ڕاگەیاند، لەبەگژداچوونی حکومەتی عێراقی بەردەوام بوو. هەتا لە ١١ ئازاری ١٩٧٠ لە گەڵی پێك هاتن و چەکی دانا.

مەلا مستەفا لە کۆنگرەی حیزبی دیموکراتی کوردستان وتارێکی دا ووتی: (ئێستا دەوری کاری بنیادنان و ئاوەدان کردنەوەو پیشەسازی هاتووە، تەنیا هەر بەمەش دەتوانین خزمەتی نەتەوەکەمان بکەین، هەموومان برای یەکین نابێ جیاوازی و دوبەرەکی لە نێوان رۆڵەکانی گەلدا بکەین، با هەوڵ بدەین هەمووومان ببین بە برایەك کە یەك ئامانج و یەك دەستور پێکمان ببەستێ ئەویش بەختەوەر کردنی گەلی عێراقە بە کورد و عەرەبی‌یەوە). لە ٢٩ی ئەیلولی ١٩٧١

هەولی کوشتنی درا، بارەگاکەیان لە حاجی ئۆمەران هەلتەکاند، بە سەیرو سەمەر لە مەرگ رزگاری بوو.

حکومەتی عیراقی لە ١١ی ئازاری ١٩٧٤ حوکمی زاتی بۆ کوردستان راگەیاند، بەلام مەلا مستەفا بە شیوە حوکمە زاتیەکە قایل نەبوو کەوتەوە شۆرش نانەوە، بەلام بزوتنەوەکەی نشوستی هینا، حکومەتی عیراقی لە ناوی برد، زۆربەی لایەنگرانی خۆیان بەدەستەوە دا یان روویان کردە ئیران. پاشان ئەویش لە ٣٠ ئازار بۆ ئەوی چوو لە تەهران نیشتەجی بوو، بەر لە بەجی هیشتنی بارەگاکەی لە چۆمان دوانیکی بۆ رۆژنامە نوسان دا ووتی: ئیمە بە تەنیاو بی دۆستماینەوە ‌چ یارمەتی و پاریزگاریمان لە ئەمەریکاوە پی نەدرا، وا دەزانم رۆژگاریکی رەشمان لە پیشە) رۆژنامەی تایمسی لەندەنی لە ٢٧ئازار١٩٧٥ نوسیویەتی دەلی: (مەلا مستەفا لەناو کوردەکاندا بۆتە کەسایەتییەکی نیمچە ئەفسانەیی، ئەوەش بەهۆی خەباتی دوورو دریژی و بەرگری کردنی لە رووی کاربەدەستانی تورکی و بەریتانی و عیراقیدا، و سەلماندویەتی کە توانای بەردەوام بوونی شەری پارتی زانی لە چیاکانی باکوری عیراقدا بۆ ماوەیەکی دیاری نەکراو هەیە، پاشان دەلی: مەلا مستەفا و هاوریکانی بریاری شەر راگرتنیاندا هەر وەك قەدەر تەلەی بۆ دانابنەوە) دوایی لە سالی ١٩٧٦ بۆ چارەسەر کردنی نەخۆشیەکەی بەرەو واشنتۆن پایتەختی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەروا. لە ٢ی ئازاری ١٩٧٩ لەوی جیهان بەجی دیلی تەرمەکەیان بۆ ئیران گواستەوە لە یەکیك لە سەنگەرەکانی چیای کوردستان لەسەر سنوری رۆژئاوای نزیك عیراق نیژرا[٢].

دیڤید ئەدامسن رۆژنامە نوسی ئینگلیزی سەردانی مەلا مستەفا دەکا کە پالی بە چیاکانەوە دابوو، بەگژ عەبدولکەریم قاسم دا چوو بوو، لە کتیبەکەیا (الحرب الکردیە) باسی دەکا و دەلی: بەوەی باشە ئازایەتیو دلیریەکەی لەسەر شیوازی کۆنە تا ئەوەی ئینسان تارادەیەك سەرسامی بەرزیی و سەروەریەتەکەی دەبی، بەلام پەیرەو کردنی دابوونەریتی وای لیکردووە پتر نەروانیتە بیوورای بەرفراوانتر و زۆر

ئاڵۆزتر، سەرکردایەتی شۆڕشێکی نوێ دەکا بە شەرەف. بەڵام بە شێوازێکی سەردار عەشیرەتێک بێ.

مەبەست تەنیا بۆ سەروەری و سەربەخۆیی بوونە، شەڕەکانی کەوا بەرپا دەبوون خێڵە ساتی تێکەڵ بەنیشتمانیەتی. خۆی لەمەهاباد دیتەوە کەسەرکردەی سێ هەزار چەکداری ئاوارەیەو دەوڵەتێکی بێ سوپا کە بیپارێزێ، بۆیە رۆژگار وای لێکرد بەگیانێکی عەشایری ببێتە سەرکردەیەک لەشەڕی نیشتمانیەتیدا، ژیانی سەراپا زنجیرەیەک بووە لەشەڕو شۆڕو تێکشکان و ئاوارە بوون، ئەوەش شێوە ژیانی زۆرەهای کوردەکانە کەوای کردوە سیفەتیکی بەهیز بەلکو ترسناك لەگیانی کوردی برسکی چارەنووسیکی ماتەمو غەمگینە[٢]. ئەو سیفەتەش لەمەلا مستەفا بەدی دەکریت. میجەر ئەدغار ئوبالانس پسپۆڕی سوپای ئینگلیز کەخاوەنی چەندین کتیبە لەسەر جەنگی یەمەن و هیندی و کۆریا و جەزائیر و شەری خۆبەخۆیی یۆنان و سوپای سوری سۆڤیەتی،...هتد، سێ جار سەردانی عیراق و ناوچە کوردیەکەی کردووە، لەکتیبەکەیا (الثورة الکردیە ١٩٦١-١٩٧٠) کە سالی ١٩٧٢ دەرچووە دەلی: (چەندین جار چومەتە دیداری، خویندەواریکی واش نەبوو بەلام جلەوی شۆڕشەکەی توند لەدەست گرتبوو، کەس نەیتوانیوە لەسەرکردایەتیەکەی لایبدا، دەسەلاتی خۆی بەسەر هۆزەکانی دەوروبەری بارزان دا بلاوکردۆتەوە، بۆتە سەرداریکی دان پیدا هاتوی نەتەوەی کورد، بەشداری گەلەکەی کردوە لەزەحمەتکیشان و مەترسییەکانیدا، بالا بوو لەنەخشەکیشان و جۆش پیگرتنی گیانی خۆراگری سەربازەکانی و بەرزکردنەوەی وەرەو، متمانە پیکردن و گوی دیربوونیان بۆ خودی خۆی و هاندانی ناحەزانی بۆ بەگژداچوونی یەکتر، بۆ دەرکردنی بریارەکانی پشتی بەسەلیقەو ئیلهام دەبەست، لە زۆربەی کاتا جیگایەکی دیاری کراوی بۆ خۆی نەدەکردە بارەگا، بەلکو لە شوینیك دەیگواستەوە بۆ شوینیکی تر، زۆر بە خەفەتیان و پاریز بوو، هەلپەو خۆ هەلکوتانی کەم بوو، خۆی لە چیا لاتەریك و لابەلایەکانا قایم دەکرد، چاوەریی تیکشکانی هیزەکانی حکومەتی دەکرد، لینەدەگەرا ئامیر هیزەکانی بۆ دەشتەکان شۆڕببنەوە، چاوگەی سستی

هێزەکانی باش دەزانی... پارێزگاری لەداب و نەریەتییە کۆنەکانی کورد کردبوو، لەگەڵ لاوەکانی شار نشین نەدەڕۆیشت کەوا چاکسازی کۆمەڵایەتی کوردەوارییان گەرەك بوو، لەگەڵ ئەوەشا توانی لەنگەر لە نێوان پیاوی عەشایرو گەنجە پێشکەوتو خوازەکان رابگرێ- لە کۆتاییدا دانەر مەلا مستەفای بە یەکێ لە سەرکردە مەزنەکانی سەدەی بیستەم داناوە- لەبەر گەشی و درەوشانەوەی عەزیمەتی و خەباتی لە پێناو سەربەخۆیی و حوکمی زاتی بۆ کورد و هەست کردنی بەوەی کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد عەناسیری ژیانی ئابووری لێنایەتە جێ. توانی کۆنترۆڵ بەسەر هەوڵ و تەقەلای شیوعییەکاندا بکا کە دەیانویست جڵەوی سەرکردایەتی لێ وەربگرن و شۆڕشی کورد بۆ لایەکی تر ئاراستە بکەن کە زۆربەی زۆری گەلی کورد پێی قایل نەدەبوو، هەروەها یازدە سالٚ مانەوەی مەلا مستەفا لە یەکێتی سۆڤیەتدا پاڵی پێوە نەنا بیرو باوەڕی شوعیەت وەربگرێ.

محەمەد مەهدی جەواهیری ڕوو لە ئەحمەد حەسەن بەکر سەرۆك کۆماری عێراق دەکات و دەڵێ:

جاذبت من صقر الشمال وإنه	بالعز أمنع من مطار عقاب
ومسحت غضبة قسور عن وجهه	ولقطت من فمه مرارة صاب
مستشرقا كبد السماء جبينه	للنيرات و رجله في الزاب
وسط الجبال طأن صم صخورها	من بعض ما استصفى من الحجاب

پێش ئەوەش پارچە هەڵبەستێکی لە کۆنگرەی خوێندکارانی کورد ساڵی ١٩٦٢ لە میونخ خوێندویەتیەوە و دەڵێ:

قلبي لكردستان يهدي و الفم	ولقد يجود بأصغريه المعدم
يا ابن الشمال وليس تبرح كربة	بالبشر تؤذن عندما تتأزم
سر في جهادك فالجهاد مفازة	يهدي الضليل بها وينجده الدم
من بعد الف من سلالة ضالم	من قبل الف يثأر المتظلم

وەك دەزانرێ لە كورانی مەلا مستەفا دووانیان ناویان دەركردووە، ئیدریس بارزانی كە لە سالی ١٩٤٤ لەدایك بووە و لە سالی ١٩٨٧ كۆچی دوایی كردووە و مەسعود بارزانی كە لە سالی ١٩٤٦ لە دایك بووە[٤]، دوای سالیك لە بەرپابوونی جەنگ لەگەڵ عیراقدا هاوكاری لەگەڵ ئیران كرد.

تەسەوف و زانیاری ئاینی لە کوردستانا

زانیاری ئاینی لە گوندەکانی کوردستانی عیراقدا گەشەی کرد، تەسەوف زەمینەیەکی بەپیتی لەم ولاتەدا دۆزیەوە، محەمەد ئەمین زەکی بەگ (لە میژووی سلیمانی و دەوروبەریدا) دەلی: ئەوانەی ئاگاداری حال و باری کوردستانن دەزانن کەوا دلی زۆربەی دانیشتوانەکەی بەندو گیرۆدەی ئەو دوو ریبازەیە: قادری و نەقشبەندی، بەند بوونیکی گیانی و مەعنەوی، ئەگەر چی لەناو خەلکەکەدا هەندی کۆمەلی نائاسایی هەیە وەك بابەتی (عەلی خواهی) یە توند رەوەکان، بەشیکیش پەیرەوی مەزهەبی یەزیدی دەکەن.

١-*ریبازی قادری*: دامەزرینەری ئەم ریبازە شیخ عەبدولقادری گەیلانیە (١٠٧٧-١١٦٦). لە بنەمالەی خانەدانەکانە، باپیری لە نەقیبەکانی ئەشرافی بەغدایە، مەزارەکەی لە گەرەکی (باب الشیخ) لە بەغدا بە سەروەری و ئەوازشتەوە زیارەت دەکری، لە خواناسە مەزنەکانی تەسەوف بوو، بە گەنجیەتی دەچیتە بەغدا پاشان لەوی دەبیتە سەردەستەی مامۆستایان و فتوادەر،پایەو ریزیکی ئەوتۆی لینراوە، بۆ کەم کەس ئەو دەرفەتە دەرەخسی، لە سۆفیەتیدا بالا دەبی و (خرقە*)ی پیدراوە و نازناوی (باز الاشهب) وەردەگری، موریدەکانی چ لەژیانیدا چ دوای مردنی گەلی زۆر بوون، ریبازەکەی لە دوور و نزیکی ولاتانی ئیسلامی دا هەر لەهیندوپاکستانەوە تا دەگاتە ناوچەکانی رۆژئاوای ئەفریقا بلاو بۆوە.

٢-*ریبازی نەقشبەندی*: دامەزرینەرەکەی شیخ محەمەد کوری محەمەد بەهائەدین ی بوخاریە، بە نەقشبەندی ناسراوە (١٣١٧-١٣٨٩ز) لە نزیك گوندیکی

---

* خرقە: جۆرە لیباس و جلیکی ئاینداری و سۆفیەتیە. "وەرگیر"

بوخارا هاتۆتە جیهان، بۆ مەبەستی خویندنی دەستوری تەسەوف رودەکاتە دیی (سلماس) لەسەر دەستی بابە سلماسی فیری زیکرو تەهلیلە دەبی. دوای ئەوە لە سەمەرقەند لای سولتان خەلیل دەمینیتەوە، پاشان وەك لیی دەگیرنەوە دەچیتە چەند گوندیك بە نیازی خزمەتگوزاری مرۆڤایەتی و بایەخ بە ئاژەڵ بەخیوکردن و چاك کردنی ریگاو بان و لابردنی ئازارو مەینەتی لەسەر بینەوایان دەدا، هەر لەو دیبەی کە چاوی لە ژیاندا پێ هەلدینێ کۆچی دوایی دەکات. مەزارو گۆرەکەی لە (باوەدین)ی بوخارایە. لە هەموو لایەکەوە خەلك بۆ بەجێ هینانی دەستوری زیارەت دینە سەری. هەردوو ریبازەکە لەسەردەمی ئیمارەتی بابان لە هەموو ناوچەکانی کوردستان بلاوبوونەوە، رابەرو موریدیان زۆر بوو، شیخ مارفی نۆدێ (١٧٥٣-١٨٨٧). بە بلاوکردنەوەی ریبازی قادری لە ناوچەی سلیمانی هەلساوە، شیخ خالید ضیاء الدین کور حوسێن (١٧٧٦-١٨٢٧) ریبازی نەقشبەندی بلاوکردۆتەوە.

شیخ مارفی نۆدێ

لە شارباژیر هاتۆتە دنیا لەلای بەناوبانگترین زانایانی سەردەمی خۆی دەخوینێ-شارەزایی لە زانیاری ئایینی و ئەدەبی پەیدا دەکات. محمد ئەمین زەکی دەلێ: بەشی هەرە زۆری ئەو کتیبانەی کە داینـاون بەشـیوەی هەلبەستە و بە تیکرایی شەیدابوونی چاکە و بروای بە تێن و هیزی ئایین پەروەری و فرە ئەدەبی و دڵ لە جۆشی (الوجد) دەگەیەنێ. ئەو کتیبانەی داینـاون (عقائد، فرائض، اصول، منطق، بلاغ و معاني) یە جگە لە بابەتی سۆفیەتی و ستایشی پیغەمبەر و سەلەواتی خواهی. بەرهەمەکانی ئەم باسانەشی بەخۆیەوە گرتووە (بیان، بدیع، علم التجوید و عروض)... ئەم زاتە دەچیتەوە سەر بەرەبابی سەید عیسای بەرزەنجی حوسنی و لە شاری سلیمانی کۆچی دوایی کردووە. کاکە ئەحمەدی کوری ناوبانگی دەرکرد (١٧٩٣-١٨٨٧)، لە شاری سلیمانی هاتۆتە دنیا، لای باوکی زانیاری (تفسیر و حدیث وفقە) دەخوینێ، پیاویکی یەکجار خواناس و ئایین پەروەر بووە، ناوبانگی بە

هەموو لایەك دا بلاوبۆوە، محمد ئەمین زەكی دەڵێ: دڵنەواكەری خەڵك و خزمەتكاریكی سەروەری مرۆڤایەتی و پشتیوانی كەساس و بێنەوایان بوو، ناوبانگی گەیشتە بارەگای سەڵتەنەتی عوسمانی، سوڵتان عەبدولحەمید دووەم ئارەزووی دیدەنی كردووە، بەڵام لەبەر پیریەتی و بێتاقەتی نەیتوانیوە روو بكاتە ئاستانە، كاتێ جەنگ لەگەڵ روسیا بەرپا بوو (١٨٧٧)، كۆمەڵیكی گەورەی لە مورید و هۆگرانی بەسەركردایەتی شیخ سەعیدی كوری بۆ جیهاد لە تەك سوپای عوسمانیدا هەنارد.

شیخ خالید نەقشبەندی

ئەم زاتە لە هۆزی میكائیلی عەشیرەتی جافە، لە دیی قەرەداغ هاتۆتە دنیاوە. لە لای باوكی و زانایانی سەردەمەكەی دەخوێنێ، ئیجازەی زانستی لای شیخ محەمەد قەسیم سەرەك زانایانی شاری (سنە) وەردەگرێ، دەگەرێتەوە سلیمانی دەست دەكات بە دەرس وتنەوە، پاشان بەرەو حەج بەرێ دەكەوێ، سالی ١٨٠٧ لەگەڵ یەك لە دەرویشەكانی روو دەكاتە هیند، پەیوەندی بە سۆفیەكانی ئەویوە دەكا، ریباز و سونەت و رابەرایەتی ئەوانی پەیرەو كردووە، سەبارەت بەتوندو تیژی و ركەبەری نیوان هەردوو ریبازە سۆفیەكە بۆ بەغدا كۆچ دەكا، لە تەكیەی خالیدی نیشتەجێ دەبێ، لە سالی ١٨١٣ بەرەو دیمەشق دەروا، زیارەتی (بیت المقدس) دەكا، پاشان دەگەریتەوە شام لەوێ توشی نەخۆشی تاعون دەبێ و كۆچی دوایی دەكا. رابەریكی رۆحی و گیانی و شاعیریكی رەوانبیژ بوو، نامە و هەڵبەستی زۆری بە كوردی و عەرەبی و فارسی هەیە، لە شیعرە سۆفیەتەكەی كەوا (محەمەد جەمیل رۆژبەیانی) وەریگیراوە، لەسەرەتاكەیدا دەڵێ: لیس لاحد عشیق كعشیق، رفیع المقام، بهي الطلعة، ایسل الخد وضاء المحیا كالبدر.. شیخ عوسمان تەویلەیی. ناسراو بە سەراجەدین (١٧٧٥–١٨٦٧) لە بەناوبانگترین خەلیفەكانی شیخ خالید بووە، دوو كورەكەی شیخ محەمەد بەهائەدین (١٨٢٠–١٨٧٢) شیخ عومەر زیائەدین (١٨٣٩–

١٩٠٠) دەچێتە گوندی بیارە، تەکیەو خەلوەتخانەیەکی بۆ مەبەستی رابەری کردنی خەلك لێ دروست دەکات. ئیتر هەر بەهۆی ئەوانەوە ریبازی نەقشبەندی لە تەویلە و بیارە و شوێنانیتر بلاوبۆتەوە. شاعیری ناودار شیخ رەزای تالەبانی لە شیخەکانی ریبازی قادری بووە، شیخ عەبدوللای کوری جیگای دەگریتەوە، ئەو شیخ عەبدوللایە باوکی حەسەن تالەبانییە کە سالی ١٩١٣ لە دایك بووە، لە حکومەتی عەبدولقاسم بووە بە وەزیری ریگاوبان، تەکیەکەی شیخ عەبدوللا لە بەغدا لە گەرەکی مەیدان لە بەرامبەر وەزارەتی بەرگری هەلکەوتبوو،هەموو شەوانی هەینی ئەلقەی زیکری دادەبەست، دیتەوە یادم جاری لەگەل مەحمود فەهمی دەرویش و چەند برادەریکی تر چوینە سەردانی، شەکری قەندو چاو قاوەمان بە دیاری بۆ برد، سەر لە ئیوارە بوو گەیشتینە لای، هەیوانی تەکیەکە فەرش و مافوری لێ راخرا بوو، جیگایان لەتەنیشت شیخ لەسەر سەرینی نەرم و توکن بۆ چۆل کردین، فنجانی قاوە گیردرا، پاشان شیخ ئیشارەتی بۆ دەرویشەکانی کرد، هەموو ورووژانە گۆرەپانە والآکەی بەردەممان، لەژیر ئاواز و دەنگی دەف لیدان کەوتنە هەلپەرین، هاواریان دەکرد -لا اله الا الله، یاهو یاهو، لا اله الا هو، زۆری پینەچوو جۆشیان خوارد و گەرم داهاتن وەك گەردەلول کەوتنە سوران، تا ئەوەی بینەر جگە لەوەی کە شەپۆلی لەش بوو دەسورا چیتری نەدەدیت،هەر رمبەی قاچ بوو بەرزو نزم دەبوو، هاواری بەسامیان لێ هەلدەستا، هەر چاوە سور هەلگەراوەکان بوو زەق زەق دەینواری، وەك سەیر و سەمەری غەیبی ببینی، لا اله الا الله-یاهو یاهو لااله الاهو، دوای ماوەیەکی کەم چا دانرا، جا شیر بەدەستان دابەزینە مەیدانەکە، ئەلقەی زکریان پیکهینا، کەوتنە گیژەن و جولەو سورانی بەردەوام، پاشان هەندیکیان خۆیان لا بە لا کرد کەوتنە زەرگ و شیر لە خۆدان چەندین سەعاتی شەو بەسەر چوو، پەردەی دوایی لەسەر زیکر دا درایەوە، جا هەلسان ساجیکی پرلە رەژوی گەش کراوەی سور هەلگەراویان هینا، هەندی سۆفی دابەزینە گۆرەپانەکە و کەوتنە گیژەن و سوران و هەلپەرین، بەدەم هاوار هاواری لااله الا هو، هەتا تەواو جۆشیان خواردو گەرم داهاتن، ئینجا بەپی خاوسی و قاچی رووت بە هەلپەو داپەرینی

شیوه سۆفیەتەكەیان بەسەر پشكۆ ئاگرەكاندا كەوتنە هاتوو چوونـی بـەردەوام، نیوەی شەو ئاهەنگ كۆتایی پیهات ئیتر سوپاسی شیخمان كردو بەسەر سورماوی لەوەی دیمان هاتینە دەر.

شیخ عەبدوللای بیتوشی

عەبدوللا كوری محەمەد بیتوشییە لە پیاو چاكانی كوردە، ١٧٤٨ لە (بیتوش)ی سەر بە ناوچەی (سەردەشتی) ئیران هاتۆتە دنیا، لەوی پیدەگا: زانیارییەكانی ئایینی دەخوینی،پاشان بەرەوبەغدا دەروا، سالی ١٨٠٦ لە (الاحسا) جیهان بەجی دیلی. گەلی كتیبی داناوە لەوانە -شرح الفاكهي-لەسەر قەتەر كوری هشام و هەلبەستی "كفايه المعاني" لەسەر "نحو" تا دوایی، شیعری بەزمانی عەرەبی هەیە، یەك لە هەلبەستەكانی ئەو پارچە هۆنراوەیە كە بۆ شیخ عەبدوللای كوری سیفەتوللا حەیدەری نوسیوە، سۆز و یادی بۆ عیراق تیدا دەربریوە، دەلی:

إني أحن العراق ولم اكن، لا من رصافته ولا من كرخته

لكن في بغداد لي من قربه، واسهي الى من الشباب و شرخه

ئامی عەبدوللا ئەفەندی

لە زانایانی شاری هەولیرە، سالی ١٧٧٥ لەوی هاتۆتە دنیا هەر لەویش دەبیتە قازی، بەلام لەگەل "متسلم" حاكمی هەولیر تیك دەچن. لەسەردەمی والی داود پاشا روودەكاتە بەغدا، هاموشۆی والی دەكات، دەرس بە خویندكاران دەلیتەوە، پاشان والی دەیكاتە قازی بەسرە، سالیك بە قازیەتی لەوی بەسەر دەبا، بەلام سەبارەت بەئاسازی ئاو و هەواكەی واز دەهینی و دەگەریتەوە بەغدا، لەوی ١٨٢٥ كۆچی دوایی دەكات، سەر بوردەكەی بەكورتی لە "تذكرة الشعرا"دا هاتووە كە دانەرەكەی عەبدولقادر خەتیب شەهرە بانیە، ئەب ئەنستاسی كەرملی لە ١٩٣٦ بلاویكردۆتەوە.

حاجی ئەسعەد ئەفەندی حەیدەری:

ئەسعەد کوری سیفەتوللا حەیدەری گەورەیە، سالی ١٧٦٢ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، لەلای ئەحمەد تەبەقچەلی سوختەی باوکی دەخوینی، پاشان دەکەویتە دەرس وتنەوە پەراویزی لەسەر هەندیک لە زانیارییەکان داناوە .

گەلی خویندکاری بەهرەوەر لەسەر دەستی پیگەیشتن ، لەپیش هەموویانەوە داود پاشای والییە و ئیجازەی زانستیشی هەر لەو وەرگرتووە، پاشان داود پاشا دەیکاتە موفتی بەغدا، بە ئەرکی ئەو پایە هەلدەستێ تا لە ١٨٣٩ بەنەخۆشی تاعون کۆچی دوایی دەکات .

کوردەکان لە تورکیا

سەعید پاشا

سیاسەت مەداری دەولەتان (کورد سەعید پاشا کوری حوسین پاشا لە بنەمالەی خەندان ناسراو بە (کوردی) سالی ١٨٣٤ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، باوکی نوینەری ئەحمەد پاشا دوا میری بابان بووە، لە سالی ١٨٤٧دا داوادەکری بۆ ئاستانە، پاشان ئیمارەتەکەی لەناودەبرێ (١٨٥١)، واپیدەچی کە حوسین بەگ دەچیتە پایتەختی عوسمانی، سەعید پاشای کوری لەگەل خۆی دەبا، لە خویندنگاکانی تورکی دەخوینێ، فیری زمانی فەرەنسی، عەرەبی، فارسی و ئەلمانی دەبیت. بەپایەی ملازم لە نوسینگەی وەرگیران لە (باب العالی) دادەمەزرێ، پاشان دەیکەنە موتەسەریفی لیوای بانیە (١٨٦٧)، دوایی لە (مەدلی) لە دورگەی قبرس، سەعید پاشا لە پایەکانی پیشدەکەوێ، تا ئەوەی سالی ١٨٨٢ دەبیتە وەزیری دەرەوەی تورکیا، لە سالی

ئایندەدا دەیکەنە بالویز لە بەرلین، دەگەڕێتەوە بەوەزیرایەتی دەرەوە (١٨٨٥)، پاشان بریکاری سەرەك ئەنجومەنی شورای دەولەت، ئینجا سەرۆکایەتییەکەی (١٨٩٣) هەتا پایانی ژیانی لەم پایەدا بەردەوام دەبی، لە ٢٩ تشرینی یەکەمی ١٩٠٧ لە ئاستانە مالئاوایی لە ژیاندا دەکات.

سەعید پاشا برای وەزیری دەولەتی تورکی عیزەت بەگ و مامی دبلۆماسی عیراقی سیف الله بەگە، محمد ئەمین زەکی لە میژووی سلیمانیدا دەلێ: سەعید پاشا پیاویکی بەرزو زانا بوو،شارەزایی تەواوی لەسەر نەریتو داب و دەستووری رۆژئاوادا هەبووە،چەند زمانیکیانی دەزانی، نیشتمانەکەی لا خۆشەویست بوو، بە رۆلەی ولاتەکەی خۆی دەنازی، چین و تویژی هەژاری لا بەقەدر بوو،ریزی لێ دەنا، بە راستی نابێ ئینکاری خزمەتگوزارییە مەزنەکانی کە بۆ شاری سلیمانی و خانەدانەکانی نواندوە بکری، بەسایەو هیمەتی ئەو پیاوە مەردو دلیرە بوو کە قوتابخانەی روشدیەی سەربازی لە شاری سلیمانی کرایەوە.

کورە هەرە گەورەکەی، محەمەد شەریف پاشا ناوبانگی بەهۆی هەوڵ و کۆششەکانی کەلەلای ئەنجومەنی بالای سوێند خۆران لە پاریس دوای جەنگی یەکەمی مەزن بۆ بریاردان لەسەر مافی سەربەخۆبوونی کوردەکان دەرکرد.

سەعید پاشای کورد

ئەوە سەعید پاشایەکی ترە، لە (١٨٣٨-١٩١٤) لە سەردەمی حەمیدی دەبیتە سەرەك وەزیران (صدر الاعظم) دوای ئەوە سێ جاری تر لەسەردەمی دەستوورەکەدا هەمان پایەی پێ سپیردراوە.

ئەحمەد سوریا

کوری ئەبی بەکر کوری عەبدول قادرە، لە شاری هەولیر هاتۆتە دنیا، روو دەکاتە ئاستانە، لە بەریوەبەرایەتی پەروەردە دەبیتە پشکنینەر، لە سالی ١٩٠٧ لە پایتەختی تورکی جیهان بەجی دیلی.

"الاسما الحسنه"ی هۆنیوەتەوە، لیکدانەوەی لەسەر "الروض الاعلی"دا هەیە.

رەسول مستی

رەسول ئەفەندی نازناو بە گەورەی دانایان(شیخ الحکماء)، کوری مەحمود بەگە کە دەکا باپیری وەزیری زانا تۆفیق وەهبی، خەلکی شارەزورە، سالی ۱۸۲۳ لە گوندیکی سەربە هەلەبجە هاتۆتە دنیا، لەلای زانایانی هەورامان و سنە و رەواندوز خویندویەتی، لەو ماوەی کە لە رەواندوز دەمینیتەوە، نامیلکەیەکی لەسەر (تسریح الافلاك) و کتیبی (اثبات واجب الوجود)ی داناوە، پاشان بەرەو ئاستانە بەریدەکەوێ،لە خویندنگاکانی خویندوە (علم الطبیعة) ی داناوە، دەبیتە مامۆستا لە قوتابخانەی روشدیە لە موسڵ و کەرکوك و بەسرە، دەگەریتەوە ئاستانە دەیکەنە پشکینەری پەروەردە لە (وان)، دوایی بەریوەبەری خانەی مامۆستایان لە موسڵ، پاش ئەوە بەریوەبەری پەروەردە، دوای بەسەر بردنی حەفت سال لەم فەرمانەیدا رووەدەکاتە میسر، زمانی فەرەنسی فیر دەبیت، گەشتیك بە ئەوروپادا دەکات، دەچیتەوە ئاستانە، هەرلەوی دوای جاردانی دەستورەکە لە ۱۹۰۸ جیهان بەجێ دەیلێ.

یوسف ظیاء پاشا

لە زاناکانی کورد و شاعیرانی سۆفیەتیە، لەدەوروبەری سالی ۱۸۳۹ لە سلیمانی هاتۆتە دنیا، لەوی پیدەگاو لە پەیمانگاکانی خویندووە، لە هەرەتی لاویەتیدا هاتۆتە بەغدا، دەبیتە کارمەند لە دەزگای پۆستەدا کەوا بۆیەکەم جار لە ۱۸٦۱ ـ ۱۸٦٦ تەلی لە عیرلق بۆ راکیشراوە .

یوسف ظیاء لە فەرمانەکەیدا پیش دەکەوی، تائەوەی دەبیتە بەریوەبەری تەلەگراف (برق)، دوای ئەوە دەگوازریتەوە بۆ بەریوەبەرایەتی (ئەملاکی سنیە) کە مولك و سامانەکانی سولتان عبدولحمیدی دووەم بووە، بەریوەبەرایەتی یەکەی لە بەسرە و تەرابلوسی رۆژئاوا و حەلەب وموسل و دواییەکەی لە بەغدا پیدراوە، هەرلەم

شارەدا مال ئاوایی لەژیان دەکا (١٩٠٩). عەلی عەلائەدین ئالوسی لە کتیبەکەیا باسی دەکا و دەلێ: پیاویك بوو لەسەر ویرد و سلاوات و خواناسی خۆی بەردەوام بوو، زانا و سۆفیەکانی لا خۆشەویست بوو. چوار زمانی بە باشی دەزانی: کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی.

یوسف ظیاء

ئەمەیان یوسف ظیایەکی ترە (١٨٤٢ـ ١٩٠٦)، خاوەنی "الهدیه الحمیدیه فی اللغه الکردیه" لەقودس لەدایك بووە، هەرلەویش کۆچی دوایی دەکات، دەرسی عەرەبی لە قوتابخانەی زمانە رۆژهەلاتیەکاندا لە ڤیەنای پایتەختی نەمسا گوتۆتەوە، سالی ١٨٧٦ ئەندامی ئەنجومەنی نوینەرانی عوسمانی بووە.

محەمەد ئەمین زەکی لە کتیبەکەیا (میژووی سلیمانی) بەناوی یوسف ظیاء ئەفەندی باسی دەکاو دەلێ: ئەوە لەنەوەی شیخ خالید ئەقشبەندیە، لە دیمەشقی شام نیشتەجیبووە. بەنازناوی (المقدس) ناسراوە، "عکاز الادب" و "التحفه الحمیدیه"ی داناوە.

ئەحمەد فائیز

کوری سەید مەحمودی کوری ئەحمەد کوری عبدولسەمەد (فظل الدین) کوری حەسەن گلە زەردەییە سەعدانی لە سەیدەکانی بەرزنجەیە، سالی ١٨٤٢ لە گلە زەردەی نزیك سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەلای باوکی و حاجی کاك ئەحمەدی خالی و زانایانی تر دەخوینی، لە ١٨٦١دەبیتە مامۆستا پاشان دەیکەنە قازی و، پایەکەی لەکۆیە قەرەداغ، کوت، ناسریە، کەربەلا، دەرسیم و ئورفە بینیوە، لەسالی ١٨٩٠ روو دەکاتە ئاستانە سالیکی لی دەمینیتەوە، دوایی بە قازیەتی دەنیردریتە ویلایەتی قسطة موونی.

ئینجا بۆ موسل ١٨٩٥ چەند سالیك لەو فەرمانەیدا دەمینیتەوە، دەگەریتەوە ئاستانە دەبیتە ئەندام لەئەنجومەنی"مەعاریف" دواجار لە سالی ١٩١٨ لە پایتەختی عوسمانی کۆچی دوایی دەکات، کتیبی بە عەرەبی و کوردی و تورکی و فارسی داناوە: خلاصه العقیده فی شرح الدره الفریده، (فی العقائد) تحفه الاخوان، فی المعانی و البیان، خیر الاثر فی مدح ال سید البشر، جلاء الطرف فی اختصار الصرف، انفس الفوائد (فی علم الکلام) السیف المسلول ـ الدر المنظوم ارشاد العباد الی صحیح الاعتقاد، السحر الحلال فی تعریفات العلوم، کنز اللسن المکنوز ـ ...هتد.

عیزەت بەگ خەندان

عیزەت بەگ کوری حوسین پاشای خانەوادەی خەندانە، برای سەعید پاشای وەزیری دەرەوەو سەرۆکی ئەنجومەنی شورای دەولەتی عوسمانییە، سالی ١٨٧٠ لە ئاستانە هاتۆتە دنیا، لەوی خویندویەتی، سالی ١٨٨٦ دەچیتە کاری فەرمانبەرایەتی وەزارەتی دەرەوە، لەپلەو پایەکانیدا پیش دەکەوی، کاتی دەستوری عوسمانی لە ١٩٠٨ راگەیەندرا نزیکەی نۆ مانگ لە فەرمان لادەدری، پاشان دەیگەریننەوە بە بەریوەبەری فەرمانگەی رەگەز ناسی (جنسیه)، پاشان لەسەردەمی وەزارەتی غازی ئەحمەد موختار دەیکەنە والی وان ١٩١٢، بەلام دوای ماوەیەك لەپایەکەی دەخەن، لەسەر ئەنجامی ئاگر بەستندا، لەوەزارەتی ئەحمەد تۆفیق پاشا دەیکەنە وەزیری ئەوقاف ١٩١٨، دوای ئەوە بریکاری وەزیری (تەموین) و ناوخۆیی، لە وەزارەتی داماد فەرید پاشا پلەی وەزیری ناوخۆیان پیداوە بەلام نەیکردووە، دامەزرا بە والی ئیزمیر، کە سوپای یۆنانی ئەو شارە داگیر دەکات، سوکایەتی و ئازار و ئەشکەنجەیەکی زۆری پێ دەگەیەنن. هەر لەو پایەدا سەر دەنیتەوە (کانونی دووەم ١٩٢٠).

سلیمان بەگ خەندان

سلیمان بەگ خەندان برای عیزەت بەگ و بچوکترین کورانی حوسین پاشایە، سالی ١٨٧٩ لە ئەستەنبول هاتۆتە دنیا، کەباوکی دەمری تەمەنی نۆ سالان دەبیت، خویندن تەواو دەکا، لە خویندنگەی جەنگی دەردەچیت دەیکەنە یاوەری (مرافق) سولتان عبدولحمیدی دووەم، دەگاتە پلەی میر ئالای (زەعیم یا عەمید) لە ئاکامی راگەیاندنی دەستوردا لە خزمەتگوزاری سوپایدا دەست بەردار دەبیت، خووی داوەتە لێ تویژینەوەی میژوویی.

بەئەندامی کۆری زانیاری میژووی تورکی هەلدەبژیردری، دەبیتە مفەوەزی سنور لە (یانە)ی سەر ئاقاری رۆمانی ١٩١٢، دوای ئەوە دەیکەنە قایمقامی دهۆک، دەگەریتەوە ئەستەنبول، سەبارەت بەچوونە ناو حیزبی هەمە لایەنەی بەرهەلستکارەوە دەگیری، دوای بەردانی دەیکەنە یاریدەدەری بەریوەبەری گشتی ئاسایش. کەعیزەت بەگی برای دەبیتە والی ئیزمیر ئەویش لەگەلی دەچیت. پاش مردنی بەهەفتەیەك براکەشی کۆچی دوایی دەکات ١٩٢٠.

ئیسماعیل پاشای بابان

ئیسماعیل پاشای بابان ناسراوە بە بەغدادی کوری محەمەد ئەمین پاشا کوری سەلیم پاشای بابانە، لەبەغدا هاتۆتە دنیا. لە قوتابخانەی سوپایی لەئەستەنبول دەخوینی، پیبەپی لەپایەکانی سوپادا بالا دەبیت تادەگاتە پایەی میرلیوا (عمید)، بۆتە پشکنینەری پۆلیس. واز لە خزمەتگوزاری دینی و خۆی خەریکی لیکۆلینەوەو دانان دەکات، دوو کتیبی داناوە کە هەردووکیان لەدوو بەش پیکهاتوون، (هدیە العارفین فی اسماء المؤلفین واثار المصنفین) و ئەوەی تریان (ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون)، سالی ١٩٢٠ لە ئەستەنبول جیهان بەجی دیلی.

مستەفا زهنی پاشای بابان

مستەفا زهنی پاشا کوری حسین بەگ کوری محەمەد پاشا کوری خالید پاشایە، لە میرەکانی بنەمالەی بابانە، لە دەورو بەری سالی ١٨٥٠ لە سلیمانی هاتۆتە

دنیاوە، لەتەمەنی نۆزدە سالیدا لە ویلایەتی بغداد لە سەردەمی مەدحەت پاشا دەبیتە فەرمانبەر ، لەپایەکانیدا پیش دەکەویت تا ئەوەی دەبیتە (موتەسەریف)ی تەرابلوس و کەربەلا و والی لە ئەدەنە و بانیە وحیجازدا.

پاش جاردانی دەستور لە ١٩٠٨، وەزیری ناوخۆیی ویلایەتی بغدای پێ دەسپێرن، بەلام ئەیکردووە، فەرەنسی و زمانی تری باش زانیوە، کتیبی بەزمانی تورکی داناوە، سالی ١٩٢٦ لە ئەستەنبول کۆچی دوایی دەکات.

ئیسماعیل حەقی بەگ بابان

کوری مستەفا زهنی پاشای بابانە، ناوبانگی بەنوینەری و نووسەرو مامۆستای حقوق دەرکرد، سالی ١٨٧٦ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، دەچیتە ئەستەنبول، لەوی لە حقوق دەخوینی‌و بروانامەکەی لی وەردەگریت (١٩٠٢)، بیروڕای ئازادیخوازانی تورکی کاری تیدەکا، هەر لەهەرەتی لاویەتییەوە لایەنگری ئازادی و حوکمی دەستووری بووە،لە دەزگای چاپەمەنی دەبیتە کارمەند، کە دەستور لە ١٩٠٨ راگەیەندرا لە فەرمان دەست بەردار دەبێ. دیتە مەیدانی رۆژنامەگەری، مژدەی بیروڕای نوی رادەگەیەنی، داواکاری چاك سازی بووە، کاری نووسەری لە رۆژنامەی (طنین) کە خاوەنەکەی حوسین جاهید یالچین بوو کردووە، پیکەوە لەگەل عەلی رەشاد بەگ کتیبیك لەسەر (بسمارك) دادەنین، دەرسی مافەکانی بنچینەیی لە حقوق پێ دەسپێرن. بە نوینەری بەغدا بۆ ئەنجومەنی نوینەران هەلدەبژێردرێ (المبعوثین) کانونی یەکەم (١٩٠٨)، ئینجا نوینەری دیوانیە لە دەورەی دووەمدا (نیسان ١٩١٢)، خەیری عومەر دەلی: دوو دەورە نوینەرایەتیەکەی ئیسماعیل حەقی ئەوەی سەلماند کە چەند سەرگەرمی نیشتیمان پەروەری بووە. هەر لە سەرەتادا بەرهەلستی پرۆژەی هیلی ئاسنینی شەمەندەفەری بەغدای کردووە، کە ئەلمانیا بە نیاز بووە پیی هەلبەستێ. هەستی قولی بەرپرسیاربوونی بە ئەرکی نوینەرایەتیەکەی وای لیکردووە کە بچیتە ناوچە هەلبژێردراوەکەی خۆی و دیراسەتیکی وردی لەسەر گیروگرفت و پیداویستی و چۆنیەتی چارەسەرکردنی کردووە، رۆژنامەی (الطنین) بە

زنجیرە وتاریك لە ژێر ناوی (رسائل الوان) بۆی بلاوکردۆتەوە، پاشان لە کتێبیکی بچووك کۆکرایەوە و بە چاپ گەیاندرا (١٩١٣)، سالی ١٩١٣ کردیانە وەزیری "مەعاریف" ی تورکی، کەچی کتوپڕ لە کاتی دەرس وتنەوە لە کۆلیجی شاهانەدا دلە مەژنەکەی لە لیدان دەوەستێ (٢٥ کانونی یەکەم ١٩١٣)، موحازەرەکانی یاسایی بە زمانی تورکی لە کتێبیك دا بە ناوی (الحقوق الاساسیە) کۆکراوەتەوە.

پەیوەندییەکی دۆستایەتی بە تینی لەگەل شاعیری ناوداری کورد جەمیل سدقی زەهاوی هەبووە. بە پارچە هەلبەستێکی پڕ سۆز شیوەنی بۆ دەکاو دەلێ:

جاءت الصحف حاملات نعیا اکبرته الاسماع فی بغداد

فبکت فی بغداد حقي عیون کان حقي منها مکان السواد

کان مندوبها و کانت تباهی برجاحاتة جمیع البلاد

فبکینا شبابة وبکینا جلدا فیة راسخ الاوتاد

بابی انت من ادیب شجاع نام فی اللحد بعد طول الجهاد

سلیمان نەزیف بەگ

والی بەغدا شاعیری گەورەی تورك وندکار سلیمان نەزیف بەگ کوری سەعید پاشای والی ئەدیب و دانەری "میزان الادب"و"مرات عبر" لە نەژادی کوردی دیاربەکرە، سلیمان نەزیف لە سالی ١٨٦٨ هاتۆتە جیهان. لەسەردەمی سولتان عەبدولحەمیدی دووەمدا لە ئەوروپا ژیاوە، بە بیروڕای ئازاد و دەستور پەروەری ناسراوە. دەیکەنە بەریوەبەری (تەحریر) لە بروسە و جەدە، پاشان دەبیتە والی بەسرە (تشرینی یەکەم ١٩٠٩)، لە سالی داهاتوودا واز دەهێنی (تشرینی یەکەم ١٩١٠)، دەبیتە والی قسطمونی ئینجا موسل (تشرینی دووەم ١٩١٣) و بەغدا (٥ کانونی دووەم ١٩١٥)، ئاهەنگی بوونە والیەتی بۆ دەگیردری (٦ ئازار ١٩١٥)، دوانیکی دا ئاواتە خوازی خۆی تیدا دەربری کەوا بتوانی لەم ناوە پیرۆزەدا خزمەت بکا کە پیشتر لە ویلایەتی بەسرەو موسل کارمەند بووە. ئیستاش وا هاتۆتە بەغدا لە کاتیکا هەوری رەشی شەر بەری ئاسمانی داگرتووە، بەسرەش لە جەستەی دەولەتی

عوسمانی دابراوە، داوای کارگوزاری و هۆشیاربونی لیکردن. هیوای سەرکەوتن و بلاوکردنەوەی ئاوەدانی و خۆش گوزەرانی خواست، بەلام سەردەمەکەی لە بەغدا زۆر خایەن نەبوو.

حکومەتی تورکی بریاری یەکبونی هەردوو بەریوەبەرایەتیەکەی سوپایی و شارستانیەتیدا، میر ئالای (عەمید) نورەدین بەگ بەوالیەتی و سەرکردەیی دانرا. سلیمان نەزیف لە پینجی تەمموز لە پایەکەی لادرا، بەرەو ئەستەنبۆل دەگەریتەوە، مەحمود سوبحی دەفتەری وەزیری دادو وەزیری دەرەوەی عیراقی بۆی باس کردم گوتی: (سالی ١٩١٧ پیکەوە لەگەل سلیمان نەزیف لە هەیوانەکانی کۆشك و تەلاری (باب العالی) لە ئەستەنبۆل دەرۆیشتین، تەلعەت پاشای (صدر الاعظم) یان پیدەگا زۆر بەریزو نەوازشتەوە سلاو لە والی پیشو دەکات، بەلام ئەو واتا -سلیمان نەزیف- رووی خۆی لی وەرنەگیری و وەلامی ناداتەوە، چونکە تەلعەت لە والیەتی بەغدای خستبوو.. پەیوەندی بەتینی دەفتەری لەگەل سلیمان نەزیف ئەدیب لە بەغداوە دەست پیدەکات و لە ئاستانەش پتر دەبی، تا ئەوپەیوەندیە بۆتە دۆستایەتی و ئاشنایەتیەکی خۆشەویستانە. سلیمان نەزیف لەکاتی جەنگا دیتەبەغداو، بۆ مەبەستی ناسین و شوناسی پیشوازی لەفەرمانبەر و مامۆستایان دەکا، لەناویاندا مامۆستای ئەدەبی تورکی لاو محمود سوبحی دەفتەری سەرنجی رادەکیشی و لەلای خۆی دەیهیلیتەوە، دەربارەی کارو باری ئەدەبی دەیدوینی. والی هەموو سبەینانی هەینی بۆ چاو پیکەوتنی خەلکەکە لە دیوان دادەنیشت.

ناودار و زاناو پیاو چاکانی بەغدا دەهاتنەلای، لە پیش هەموویانەوە جمیل سدقی زەهاوی، قونسلی دەولەتەکان و هیتر، رۆژیکی هەینی دیوەخانەکەی پر میوان دەبی، لەناکاو سکرتیرەکەی دیتە ژوورەوە، لەبن گویی والی دەچرپینی کەوا پیاوەکەیان هیناوە. سلیمان نەزیف بەگ یەکسەر هەلدەستی و دەچیتە ژوورەکەی ترەوە فەرمان دەدا کابرا دارکاری بکەن، دارکاریەکی شلکوت، کەدەگەریتەوە کۆری مەجلیسەکە هەموو چاوی پرسیاری تی دەبرن، دەلی: دەسەلاتداریەتی سوپا فەرمانی دەرکردووە کە دەبیت ئاگادار بکری لەو گەنم و دانەویلەیەی خەلك بۆ خۆیان

داکردووه. بۆئەوەی بیبەن و بیکەنە ئازوقەی سوپا. ئەو پیاوەش وەك زانیم پیشەی چاوتیبرینی هەژا رو بیوەژنو پەیوەست مەندەکان بووە، خەبەریان ێ بدا لەو گەنم و برنجە کەمەی کەبۆ گوزەرانی ژیانی خۆیان هیشتویانەتەوە، ناچار تەمبیی بکەم بەو شیوەیەی کەدیتان.... دکتۆر محمد سدیق جەلیلی بۆی باس کردم و گوتی: سلێمان نەزیف سیزدە مانگ بەوالیەتی لە موسڵ دەمینیتەوە. (لە تشرینی ۱۹۱۳ هەتا کۆتایی کانونی یەکەمی ۱۹۱٤)، لەویوە لە سەرەتای ۱۹۱٥ بە (کەلەك) لەزیی دیجلەوە دەگاتە بەغدا. کە هەندی جادەو شەقامی نوی لە موسڵ دەکاتەوە خەلکەکە پییان ناخۆش دەبیت. عەبدول مەجید مەتەوەلی دەلی:

ما للرجاله ساكتين أراهم	لزموا عن الحق المبين سكوتهم
قوم بأيديهم وأيدى غيرهم	اضحوا فأرخ يخربون بيوتهم

میژووەکەش بە حیسابی (الجمل) دەکا (۱۳۳۱ك. ۱۹۱۳ز). سلیمان نەزیف بەگ گەلی کتیبی داناوە لەوانە: نامیق کەمال، فضولی، فراق عیراق، جالمش اوکلە، (مولکە دزراوەکان لەزەوی و زاری سنیە) کە سولتان عەبدول حەمید لەگەل مولکەکانی خۆی داوە. الشاه ناصر الدین و البابیة ــ بطاریەت ایلە ایتش (تۆپەکان وناگر ۱۹۱۷) ...هتد، گەلی وتاریشی لە گۆڤاری (ثروت فنون)، (تصویر افکار) دا بلاو کردۆتەوە ، سلیمان نەزیف لە شاعیرە بەرزەکانی کورد بووە . عەباس عەزاوی دەلی: شەیدای خۆشەویستی عیراق بوو (باشترین نیازو ئاواتی پیرۆزی بۆ لەدلدا بوو، پەرۆشی دابرین بوو لە جەستەی دەولەتی عوسمانی، ئەمەش بەچاکی لەبەر هەمە دووابییەکانیدا دەردەکەویت، دەلی: وەك بزانم داکی یەزیدی بووە مەلیك تاوسی بۆ یەزیدیەکان گەراندۆتەوە).

لە کانوونی دووەمی ۱۹۲۷ لە ئەستەنبۆل جیهان بەجی دیلی: سلیمان نەزیف پارچە هەلبەستیکی داناوە کەداخی دەرچونی بەغدای لەباوەش ئالی عوسمانی تیدا دەربریوە، مەعروف رەسافی کە ئەوسا نوینەر بووە لە پایتەختی تورکی بە هەلبەستیك (نواح دجلە) وەلامی داوەتەوە دەلی:

هي عيني ودمعها نضاح – كل حزن لمائها يمتاح

كيف لا اذرف الدموع وعزي – بيد الذل هالك مجتاح

سلیمان نەزیف عەرەبی خۆش دەویست و داوای برایەتی تورك و عەرەبی دەکرد، کە تورکە توندرەوەکان دوای راگەیاندنی دەستوور و ئالاّ و بەیداخی تۆرانیەتیان بەرز کردەوە، گیانی شیتگریەتی نەتەوایەتییان بلاودەکردەوە و بانگەوازی پاك سازکردنی زمانی تورکی لە وشەکانی عەرەبییاندا، چەند کەسایەتیەکی ئازادی خواز لییان راست بوونەوە، لەوانە: سلیمان نەزیف و ئەبو ضیاء تۆفیق بەگ خاوەنی رۆژنامەی "تصویر افکار" و عەلی کەمال بەگ، دژیان وەستان، درۆو دەلەسەکانیان پووچەڵ دەکردنەوە. داوای لیبوردن و تەبایی و یەکگرتنیان لەگەڵ میللەتەکەیان دەکرد، هەروەك ئەحمەد عیزەت ئەعزەمی لە بەشی یەکەمی کتیبەکەیا (القضية العربية) باسی کردووە، مەحمود سوبحی دەفتەری ئەدیبیکی زمانی تورکی بوو، لە رۆژنامەکانی ئەستەنبوڵ وتارەکانی لەبەرگری کردنی عەرەب و رەتکردنەوەی ئەو تاوان و تۆمەتانەی کە بەناحەق و خۆرایی خراونەتە پالیان بلاو دەکردەوە، غۆستاف غۆترو لە کتیبەکەیا (فەرەنسا لە سوریاو کلیکیا) کە لەسالی ١٩٢٠دا چاپکراوە دەلێ: لە ئاکامی تیکشکانی تورکیا لە جەنگی گشتی دا (١٩١٨) و داگیرکردنی ناوچەی کلیکیا وبنکەی "ئەتەنە" لەلایەن فەرەنساو بەریتانیاوە، تورکەکان کەوتنە جموجۆڵی هاندانی سەردارانی کورد لە ناوچەی ماردین و دیاربەکر، بۆ خواستی سەربەخۆبوونی کوردستان، سلیمان نەزیف لەگەڵ عەبدولا جەودەت و هیتر لەپیشەوەی هەموو داواکارانی ئەم بیرورایەدا بوو.

فایەق عەلی بەگ

شاعیری رۆمانسی برای سلیمان نەزیف ناوبانگی دەرکرد، سالی ١٨٧٥ لەدیاربەکر هاتۆتە دنیاوە. لە قوتابخانەی (الملكی الشاهانی) لە ئاستانە دەرچووە. فەرمانی بەریوەبەرایەتی گرنگی وەرگرتووە، لە کاتی جەنگی یەکەمی مەزندا

موتەسەریفی ئاستانە دەبێ دوای ئەوە دەبێتە والی، کتێبەکانی کە دایناون: الحان وطن، مەدحەت پاشا، کۆمەلە شیعرێک.

ئە

مستەفا شەوقی کوری عەزیز یاملکی کوری مەلا مستەفای کوری مەلا عەزیز کوری مەلا حەیدەر لە عەشیرەتی بلباسە، سالی ١٨٦٦ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان. دەچیتە بەغدا لەوێ خوێندنی ئامادەیی تەواو دەکات. پاشان بۆ ئاستانە دەروات، لە خوێندنگای سوپایی و قوتابخانەی ئەرکان دەخوێنێ، سالی ١٨٨٨ بە پایەی رەئیس روکن دەردەچیت، سالیک لە وەزارەتی جەنگ خزمەت دەکات، پاشان دەگوازرێتەوە بە

ئەفسەر روکن لە تیپی حیجازدا و ئەندازیار لە مەکەدا. دوای ئەوە سالی ١٨٩٣ دەیکەنە قونسل لە (خوی و سلماس)– لە سالی داهاتوودا دەگوازریتەوە بۆ (سنە) دوایی بۆ قارس (١٨٩٧). دەگەریتەوە سوپا و دەکریتە بریکاری سوپاسالاری لەشکری شەشەم لە بەغدا (١٩١٠)، لە سالی ئایندەدا دەیگوازنەوە بۆ (سیواس)، ئەرکی ریکەوتنیتخوب و سنوری ئیرانیان پیّ سپاردووە، پاشان دەبیتە سەرەك ئەرکانی تیپی سوپا لە ئەنقەرە (١٩٠٨)، بۆ پایەی ئەمیر لیوا بالا دەکریّ. دەیکەنە سەرکردەی تیپی بیست ویەك لە بەغدا، پاشان سالی ١٩١٠ دەگوازریتەوە بۆ تیپی سییەم لە ئازربایجان، لەویّ دەبیتە سەرکردەی (فەیلەق)ی دەیەم. سالی ١٩١١ شەری تورکی و ئیتالی بەرپا دەبیّ، سەرکردایەتی تیپی پینجەمی پیّ دەسپیرن، بە ئەرکی بەرگری و خۆسەپاندن لە "مضیق دەردنیل" هەلدەستیّ، بەسەرکردایەتی تیپی بیست و حەوتەم بەشداری لە شەری بلقان دەکات. تووشی جەنگی غالیبولی و بولایرو سەندنەوەی ئەدرنە هاتووە. سالی ١٩١٤ لەسەر فەرمانی وەزیری جەنگ ئەنوەر پاشا تەقاعود دەکریّ. لە ١٩١٨ جەنگ وەستینرا. کردیانە ئەندام لە مەحکەمەی عورفی سوپایی، دوایی بووە والی بروسە.. داماد فەرید پاشای (صدر الاعظم) فەرمانی پیك هینانی ئەنجومەنیکی سوپایی بەسەرۆکایەتی مستەفا پاشا دەرکرد بۆ مەحکەمەکردنی مستەفا کەمال پاشا (ئەتاتورك) و هاوریکانی لەسەردارانی نیشتمانی، کە لە رووی دەسەلاتداریەتی حکومەتی ئاستانە لە ئەنازۆل راوەستاون، لە ٢٠ ئایاری سالی ١٩٢٠ فەرمانی خنکانی پاشملەی بەسەر مستەفا کەمال و ئەمیر لیوا فوئاد پاشا و فەریق مستەفا پاشا (چقماق) وحوسین رەئووف بەگ هیتردا، بە پیی ئەوەی ئەوانە یاخی گەرن.

کاتیّ بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال کەوتە برەو و سەرکەوتنی تەواوی وەدەست هینا، لە ئاکامەکەی ترسا. لە ١٩٢١ پایتەختی تورکی بەجیّ هیشت و گەرایەوە عیراق. بە وەزیرایەتی (مەعاریف) بەشداری لە حکومەتی کوردی کرد، کەوا شیخ مەحمودی حەفید لە سلیمانی پیکی هینابوو (تشرینی یەکەم ١٩٢٢). رۆژنامەیەکی لەویّ بە ناوی "بانگی کوردستان" بە زمانی کوردی و فارسی و تورکی دەردەچوواند

(٢ئاب ١٩٢٢)، دووباره ئەم رۆژنامەیەی بە کوردی لە بەغدا دەرکردووە (٢٨کانونی دووەم ١٩٢٦).. لە بەغدا لە ٢٥ی کانونی دووەم جیهانی بەجێ هیشت.

هاوسەرەکەی سەفیە خانم کچی حوسین پاشای خەندانە، خوشکی سەعید پاشا وەزیری تورکی بەناوبانگ بوو، مستەفا زۆر بەنەتەوەکەی خۆی دەنازێ، گوتوویەتی: "گەلی کورد بەبێ سیاسەت و زانست ژیانی نابێ"، دەلێن لەکاتی سەرەمەرگا گوتوویەتی: "ئامادەبووم لە پیناوی هەتیویکی بێ کەسی کورد بە رووی پاشایەکدا بچم". مستەفا پاشا لە دوا رۆژانی ژیانیدا شیعری هۆنیوەتەوە لەوەی کەوا نوسیویەتی: "ئەترسم بمرم ئەی وەتەن نەبینم بەختیاری تۆ - بابنوسن لەسەر گۆرم وەتەن غەمگین و من غەمگین". بویرو دلیرانە نەفرەتی خۆی دژ بە توند رەوی رەگەز پەرستی‌یەتی راگەیاندووە، هاندەرو لایەنگری بزووتنەوەکانی کورد بووە. لەسەر وەسیەتی خۆی لە سلیمانی لە گردی سەیوان نیژراوە، هەروەك لە پارچە شیعریکدا گوتوویەتی:

دەترسم ئەی وەتەن بمرم لە داخ هیجری تۆ
بە ئاواتم لە باوەشتا بکەم رۆحم سپردەی تۆ
لەوەختی غەرغەرە توخوا دوو قەترە ئاوی کانیسکان
فەقەت تابوتەکەم دانین لە بەرزی گردەکەی سەیوان

"وەرگیر"

ئەمیر لیوا ئەمین پاشا رواندوزی

ئەمین رواندوزی لە دەوروبەری سالی ١٨٦٥ هاتۆتە جیهان. لە خویندنگای سوپای تورکی و قوتابخانەی (ئەرکانی جەنگ) دەخوینێ، بە ئەفسەری تۆپ دەچیتە ناو سوپای عوسمانی‌یەوە. لەپلەو پایەکانی پیش دەکەوێ تا بە پایەی لیوا دەگات. لە ماوەی جەنگە مەزنەکەدا سەرکردە دەبێ، پاش کۆتایی جەنگ دەگەریتەوە عیراق، بە نوینەری هەولیر هەلدەبژیردرێ (ئاب ١٩٣٥). دەیکەنە سەرەك لیژنەی کاروباری سوپایی. لە سالی ١٩٤٣ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات.. خۆم دیتبووم کەوا پیاویکی

پیری بە سالا چووبوو، هاموشۆی کۆڕ و مەجلیسە کۆمەلایەتییەکانی دەکرد، لەکاتی جەنگی دووەمی جیهانی دا راکانی خۆی لەسەر رووداو و بەسەرهاتەکان دەردەبری. شیوەی رووچوونی شەڕەکەی لیک دەدایەوە. سامی خوندە بۆی باس کردم گوتی: سالی ١٩٣٥ بۆ مەبەستی پشکنینی دارایی دەچیتە (رمادی) لەکاتیکا لە هۆلی ئوتیلەکە دادەنیشن، لەولاشەوە لیوا بەکر سدقی سەرکردەی تیپی دووەمی لێ دەبێ لەناکاو پیاویکی لیوەشاوەی بە هەیبەت دیتە ژوورەوە، لەلایەکی سالۆنەکە دادەنیشێ، بەکر سدقی گوتی: ئەوە لیوا ئەمین پاشای رەواندوزییە.. هەستا چوو بەسلاویکی سوپایی بەخیرهاتنی لیکرد. بەریزەوە بە زمانی تورکی پیی گوت: گەورەم پاشا دەمناسییەوە؟ ئەمن بەکر سدقیم، لەکاتی جەنگی گشتی دا من (رائد) بووم لەلات!! ئەمین پاشا گوتی: بەداخەوە تۆم نایەتەوە بیر. تۆ دەزانی ئەفسەران سەرکردەکانیان لەیاد ناکەن. بەلام چۆن سەرکردەکان هەموو ئەفسەرانی ژیر فەرماندەی خۆیان لەبیر دەمینێ!!

ئەمین رەواندوزی یەکی تر هەیە کە ئیمە لە نزیکەوە دەیناسین (١٨٩٨-١٩٥٥)، نازناوی پاشایەتی نەبووە، یەکیك بوو لە ئەفسەرە کورد پەروەرەکان، دلیرانە لە پیناو ئامانجە پیرۆزەکانی نەتەوەکەی تیکۆشاوە، چۆتە ریزی ریخراوە کوردیەکانی سەردەمی خۆی، هەلویست و رۆلی بە جەرگ و بویرانەی نواندووە، دوای دابرانی لە سوپادا، سەردەمیك سەرەك شارەوانی شاری رەواندوز بووە، هەر لەویش سەری ناوەتەوە. کورەکانی د.وریا لە ڤیەنا دادەنیشێ، د.زۆزك لە ئیماراتە، چەتۆ سالی ١٩٩٤ لە نیوان بەغداد و کوت کوژرا، کچەکانی هیدی خیزانی تەیموری سالح زەکی بەگ بوو لە لەندەن کۆچی دوایی کرد، پیرۆزە لە بەغدایە.

کوردەکانی میسر

بەهەر بارو نیازێك بووبێ كوردەكان بۆ میسر رەویان كردووە، جگە لە قارەمانی (حطین) و رزگاركەری قودس سولتانی مرۆڤ پەروەری سەروەر سەلاحەدینی ئەیوبی (١١٣٧-١١٩٣) كەوا لە تكریت، لە عیراق دەچێتە دەر، دەبێتە خاوەنی میسر و شام و ولاتـی جـەزیرەو موسـڵ. سەردەسـتە و مـیری شـاعیران ئەحمـەد شـەوقی بـەگ (١٨٦٨-١٩٣٢) كورد نەژادە.. وەك لە باوكی گوێ بیستبووە.

عەباس بازارلی

عەباس بازارلی ناسراو بە (سەرباز): ئەفسەریكی كوردە، دەست بەكاردەبێ لـە خزمـەت محەمـەد عـەلی پاشـا والی میسـر، بەشـداری لەشـەری سـودان دەكـات، لەدەوروبەری سالی ١٨٠٢ هاتۆتە دنیا. لە سالەكانی ١٨٣٢-١٨٣٥، ١٨٣٦-١٨٣٨ بەریوەبەری (بەربەرە) دەبێت و هەر لەوێ سالی ١٨٣٩ كۆچی دوایی دەكات. هەروەها سلیمان بازارلی برای لە ئەفسەرانی سوپای محەمەد عەلی پاشا دەبێ، بۆ مەبەستی هێنانـەوەی ماڵ و خێزانی براكەی دێتـە (بەربـەرە)، كـەچی لـەوێ لـە هـەمان سـالدا دەكوژرێ.

عەلی رەزا بەگی كورد

عەلی رەزا بەگی كورد ناسراو بە (كوردی)، دەلێن هاتنە دنیای سالی ١٨١٤ بووە، لەو هەلمەت و بەرەنگاربوونەی میسر بە سەركردایەتی ئیسماعیل كامیل پاشا، كوری سێیەمی والی محەمەد عەلی پاشا لـە سـالی ١٨٢٠ لەگـەڵ بـاوكی دێتـە سـودان. لـە هـەرەتی نەوجەوانیدا دەچێتە ناو سوپا، زۆر ناخایـەنێ دەبێتە "بلوك باشـی" واتـە ئەفسەر لە هێزی "غەیرە نیزامی"، باج و خەراجی لـە ناوچەی رۆژهـەلاتی نیلی شین

پێ دەسپێرن، چەند ساڵێك بەو ئەركە هەڵدەستێ، ساڵی ١٨٦٥ بۆ پایەی (سنجق) كە بەرانبەر - میر لیوا- یە باڵا دەكرێ. لە ژێر فەرماندەی موسا حەمەدی پاشا، حاكمی گشتی سودان بە چەند بزووتنەوەیەكی سوپایی لە "سوق ابو سن"دا هەڵدەستێ و پاشان بۆ قایمقام دەگۆردرێ، ساڵی ١٨٦٦ دەیكەنە حاكمی ناوچەی نیلی سپی، تا ساڵی ١٨٧١ لەو پایەی دەمێنێتەوە.

حوكم دەدرێت بە تۆمەتی خراپەكاری دەسەڵاتدارییەكەی، پاشان بێ تاوانی لێ دەردەكەوێت، بەری دەدەن و دەیگەڕێننەوە بۆ فەرمانی حاكمیەتی نیلی سپی (١٨٧٥)، یاخی بوونەكەی "الشلوك"دا دەمركێنێتەوە.

كە شۆڕشی مەهدی لە جەزیرە بەرپا دەبێ بەشداری لە قەڵاچۆكردنیدا دەكات، ساڵی ١٨٨٤ لە (خرطوم) گەمارۆی دەدەن، بەڵام توانی لەگەڵ ئەوانەی كە بەهۆی ئەو كەشتیانەی لە ژێر فەرماندەی (محمد نصحی) پاشاوە چوونەدەر ئەویش خۆی دەرباز بكات.

لەكاتی شۆڕشەكەی سودان ئامیریەتی هێزی (غەیرە نیزامی) بۆ پاراستنی سنوری باشوری میسر وەردەگرێ، ئیتر لە ١٨٩٠ لە فەرمان دەست بەردار دەبێ و پاشان لە قاهیرە كۆچی دوایی دەكات.

فەریق ئیسماعیل حەقی پاشا - ئەبو جبل

ئیسماعیل حەقی كوری ئەبی بەكر عەلەمدار سولتان مەحمود خانە، لە خێزانێكی كورد ئەژادە، لە ویلایەتی (معموره العزیز) لە ئەنازول نیشتەجێ بوون، باوكی قایمقامی شارەكە دەبێ، ئیسماعیل حەقی لە ساڵی ١٨١٨ هاتۆتە دنیا، باوكی لە ساڵی ١٨٢٣ دەینێرێتە میسر دەچێتە قوتابخانەی (القلعه الحربیه) بەدوو ساڵ تەواوی دەكات، تێكەڵ بە سلكی سوپا دەبێ، بەشداری لە شاڵاوبردنەكەی ئیبراهیم پاشا دژی وەهابییەكان دەكات، ئازایەتی و ئەبەردیتی ئەوتۆی نواندووە ئازناوی (ابو جبل) یان بەسەردا بڕیوە، دەگەڕێتەوە میسر، چەند فەرمانێكی بینیوە، ساڵی ١٨٥٠

لە جیی رۆستەم پاشا دەبیتە حاکمی گشتی سودان، دوای سالیك داوا دەکریتەوە بۆ میسر، لەسەر هەندێ تۆمەت کە دەخریتە پالی حوکم دەدرێ، پاشان بەهۆی بێ تاوان بوونی بەردەدرێ. سالی ١٨٥٤ لە قرم بەرامبەر سباستوبول بەسەرکردەیی لیوایەکی میسری دەجەنگێ، پاشان سەرکردایەتی گشتی هەلمەت بردنی میسری پێ دەسپیرن، سالی ١٨٥٧ دەگەریتەوە میسر. دەیکەنە سەرەك ئەنجومەنی (طنطا) دوایی سەرکردەی پیادە (مشاە)، دەست بەرداری دەکەن لە فەرمان، بەلام پاش ماوەیەکی کەم دەیگەریننەوە بە ئەندام لە ئەنجومەنی ئەحکام، دوای ئەوە ئەرکی دامرکاندنەوەی ئاژاوەی عەرەبی (فیوم واحات)ی پێ دەسپیرن، بە بەریوەبەری (قناو اسنا) دەگەریتەوە، ئینجا سەرەك ئەنجومەنی سوپایی لە میسر (١٨٦٣)، دوایی بەریوەبەری (غەربیە) و بۆ پایەی (فەریق) بالاّ دەکرێ، دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی ئەحکام دوایی بەرپرسیاری گشتی بەندەرەکان (١٨٦٧) ئینجا پاریزگاری قاهیرە. دەیگەریننەوە بە ئەندام لە ئەنجومەنی ئەحکام (١٨٧٤) و لە سالی ئایندەدا دەبیتە بریکاری ئەنجومەنەکە. پاشان ئەمینداری گشتی (بیت المال) (١٨٧٦)، دوایی سەرۆکی ئەنجومەنی ئەحکام (نیسان ١٨٧٩) تا لە ئەیلولی ١٨٧٩ تەقاعود دەکرێ. لایەنگری خدیو تۆفیق بووە. ئامادەی ئەو ئەنجومەنەش دەبێ کە لە کۆشکی شاهانەی (راس التنین) کە لە ١٨٨٢ لە ئەسکەندەریە دەبەسترێ بۆ مەبەستی چارەسەرکردنی شۆرشی عورابی. پیش ئەوەی ئوستۆلی بەریتانی تۆپ بارانی قولغەکان بکات. لە ٢٥ی نیسان ١٨٨٣ کۆچی دوایی کردووە.

مشیر شاهین پاشا

شاهین کوری عەلی ئاغای کورد ئەژادە بە نازناوی (گەنج) ناسراوە، باوکی لەسەردەمی محەمەد عەلی پاشا والی لەگەل خۆی دەیباتە میسر، لە قوتابخانەی سوپایی (سان سیر) لە پاریس دەخوینێ، لە سوپا دەست بەکار دەبێ، لەسەردەمی والی عەباس پاشای یەکەم دا بۆ پایەی قایمقام بالا دەکرێ، بەشداری لە شەری قرم

دەکات (١٨٥٣–١٨٥٥)، ساڵی ١٨٥٥ بۆ پایەی (میر ئالا) بالا دەکرێ، لە ساڵی ١٨٦٦ دەبێتە پارێزگاری قاهیرە، هەرلەو ساڵەدا خدیو ئیسماعیل لەگەڵ وەفدێکی سوپایی بۆ دەیراسەت و لێکۆڵینەوە و هۆکاری بەرزکردنەوەی ئاستی سوپا دەینێرێتە فەرەنسا، بۆ پایەی فەریق بالا دەکرێ، ئامادەی ئەو نمایشە سوپاییە دەبێت کە ئیمپراتۆر ناپلیۆنی سێیەم لە پاریس سازی دابوو، ئەمەش بە بۆنەی گەڕانەوەی بەتالیۆنی سودانی کە لەگەڵ سوپای فەرەنسی بۆ مەکسیک نێردرا بوو ١٨٦٧. هەر لەم ساڵەشدا بەوەفد دەنێردرێتە سودان بۆ مەبەستی لێکۆڵینەوەی یاخی بوونەکەی سەربازانی سودانی(کسلا و سواکن). لە ساڵی ١٨٦٩ دەبێتە وەزیری جەنگ، بە مەبەستی پشکنینی سەردانی سودانی رۆژهەڵات دەکات ١٨٧١، پاشان بەڕێوەبەرایەتی هێڵی شەمەندەفەری سودانی پێدەسپێرن کە بڕیار بووە لە دۆڵی (حلفا) و (نقلا) رابکێشرێ. لە پایەکانی سوپا پێش دەکەوێ تا دەگاتە پایەی (مشیر)، لە وەزارەتی محەمەد شەریف پاشا دەبێتە وەزیری جەنگ (نیسان ئەمموزی ١٨٩٧) لەو ساڵەدا خدیو لێ دەخرێت ئەویش لەگەڵی دەچێتە ناپۆلی، ئیتر لەو شارە ئیتالیەدا جیهان بەجێ دێلێ.

بنەماڵەی تەیموری

محەمەد کاشف کوڕی ئیسماعیل کـوڕی عـەلی سـاڵی ١٨٠١ لەگـەڵ سـەربازانی عوسمانی دیتە میسر، لەرەچەلەکدا کوردی بـاکوری عیراقـە، دەچێتـە نـاو سـوپای محەمـەد عـەلی پاشـای واڵی، دەبێتـە یـەکێک لـە دەسـت و پیوەنـدە تایبەتیـەکانی، پایـەی (کاشـفی)ی پێـدەدرێ، دەبێتـە پارێزگـاری مەدینـەی مونـەوەرە (١٨٢٧)، دوایـی بەڕیوەبەری (شەرقیە) لـە دەوروبـەری ساڵی ١٧٦٥ لە دایـك بـووە، لـە ١٨٤٨ کۆچی دوایی دەکات.

کورەکەی ئیسماعیل رشدی پاشـا لـە پایـەکانی دەوڵـەت لەسـەردەمی هـەردوو والیەکەدا عەباسی یەکەم و محەمەد سەعید پاشا و خدیـو ئیسماعیل پێش دەکەوێ، بەڕیوەبەری هـەندێ بەڕیوبەرایەتیەکان و سەرەك دیوانی خدیو بووە، مردنەکەی لـە ریکەوتی ساڵی ١٨٧٢ دەبێ، کچەکەی عائشەی تەیموری شاعیر و ئەحمەد تـەیموری پاشای کوری ناوبانگیان دەرکرد، دوایی ئەوان دوو کورەکەی ئەحمـەد: محەمـەدی شاعیرو مەحمودی چیرۆك نوس ناودارپوون.

عائیشە خانی تەیموری

عائیشـە عیسـمەت سـاڵی ١٨٤٠ لـە قاهیـرە هاتۆتـە دنیـا، بـاوکی لـە ماڵـەوە مامۆستای تایبەتی بۆ دەگرێ،تورکی و عـەرەبی و فارسـی فێـر دەبـێ و چێـژی لـە

ئەدەبەکەیان وەرگرتووە (نحو، عروظ، خط) دەخوێنێ، دیوانی شیعر و کتێبە ئەدەبییەکان دەخوێنێتەوە، بەهەرسێ زمانەکە شیعری هۆنیوەتەوە، لە تەمەنی پانزدە سالیدا شو بە محەمەد تۆفیق بەگ ئەلئسلامبولی دەکات، کچ و کوری لیدەبێ، بەلام هاوسەرەکەی سالی ١٨٧٦ کۆچی دوایی دەکات، کارەساتی کۆستی کچە گەنج و جوانەکەشی (تەوحیدە)ی دیتە سەر، بە کوڵ بۆی دەگری و ئەشکی گەرمی پر غەمی بۆ دەرژێنێ، شیوەنی بە پارچە شیعریکی پر سۆز و غەمگین بۆ دەکات، سەرەتاکەی بەم شیوە دەست پێ دەکات:

ان سال من غرب العيون بحور   فالدهر باغ و الزمان غدور

طاقت بشهر الصوم كاسات الردى   سحرا واكواب الدموع تدور

فتناولت منها ابنتي فتغيرت   وجنات خد شانها التغيير

فذوت ازاهير الحياة بروضها   وانقد منها مائس ونضير

خۆی لە خۆیدا بەسەرهاتیکی ناسۆرو کارەساتیکی دل تەزینە، هەستی پر ئازاری دەروونی بە شیوەیەك دەربریوە کە ناهومیدی و لە بەرچاوکەوتنی شادیو رنگینی ژیان دەبەخشیت، رەش بینیو خۆ بەدەستەوەدان بۆ ژیانی ئەوسەری سەرمەدی دەگەیەنی، ئەو دایکە جەرگ سوتاوە هۆگری خەم و پەژارە دەبێ، تائەوەی وەك گولیکی لە چڵ پچراوی فریدراو چاوە جوانەکانی کزو لیل لەژیر باری غەما دەبێ، بەژن و بالای شەنگ و شۆخی سیس و لاواز دەبی. هەلسا شیعرە تورکیەکانی لە دیوانیکدا کۆکردۆتەوە لە ژیر ناوی "شکۆفە" دا بە چاپی گەیاند،پیشتر دیوانە عەرەبییەکەی (حليه الطراز) لە سالی ١٨٨٦ چاپ کردووە، جگە لەمانەش گەلێ شیعری هەمە جۆری تریشی هەیە سەرجەمی کتیبەکانی کە داینـاون: (نتائج الاطوال ١٨٨٨) و(مراة التامل فى الامور). بەراستی پیشەوای راپەرینی ئەدەبیاتی ئافرەتانە لەسەردەمی نوییدا. سالی ١٩٠٢ لە قاهیرە جیهان بەجی دیلێ.

ئەحمەد تەیمور پاشا

لە قاهیرە لە ٧ تشرینی دووەم ١٨٧١ هاتۆتە دنیا، ناوی بە ئەحمەد تۆفیق دەبرا، کە ئیسماعیل پاشای باوکی کۆچی دوایی دەکات کۆرپەکەی سێ مانگان دەبێ، عائیشەی خوشکی بەخێوی دەکات. لە قوتابخانەیەکی فەرەنسی دەخوێنێ پاشان مامۆستای تایبەتی بۆ دینێتە ماڵەوە، سەرەرای زمانی فەرەنسی فێری زمانی عەرەبی، تورکی و فارسی دەبێ. خوشکە گەورەکەی عائیشەی شاعیر زۆر کاری لەسەر هەست و دەرونی هەبووە. هەر لەوەوە ئەدەب پەروەری و زمان پاراوی و بەردەوام بوون لە توێژینەوە و پێکەوتن، نەفس بەرزیو رەوشت پاکی بۆ بەجی دەمێنێ، ماڵەکەی ببوە یانەیەکی ئەدەبی پیاو چاك و ئەدیبانی میری و عەرەبی روویان تێدەکرد، بەهەزاران کتێب و دەستنووسی کۆ کردۆتەوە و بە "گەنجینەی تەیموری" ناونرا، دوایی مردنی درایە کتێبخانەی میسری.

هەڵبژێردرا بە ئەندام لە کۆڕی زانیاری عەرەبی لە دیمەشق، لە ١٩٢٢ بووە ئەندامی ئەنجومەنی پیران (مجلس الشیوخ)، لە کۆتایی ساڵی ١٩٣٠ لەبەر نادروستی باری تەندروستی واز دەهێنی، لە ٢٦ نیسان ١٩٣٠ لە مەڵبەندی هاتنە دنیای جیهان بەجی دیلی، لە بەغدا کۆڕی ماتەمینی بۆ دەبەستری، ئەحمەد حەسەن زەییات بەشداری تیدا دەکات، مەمەد بەهجەت ئەسەری هەڵبەستێکی شیوەنی تیدا دەخوێنێتەوە، سەرەتاکەی بەم شێوەیە دەست پی دەکات:

دنیا تجیش مأتما و تحولا　　　　هل انت فیها بالغ مأمولا؟

لەو شاعیر و ئەدیبە عیراقیانەی شیوەنیان بۆ کردووە؛ جەمیل سدقی زەهاوی، مەعروف رەسافی و دکتۆر مستەفا جواد، هەروەها شاعیرانی میسرو سوریاو لوبنان و فەلەستین. لە کتێبەکانی ئەحمەد تەیمور کە چاپ کراون: التصویر عند العرب، نظرة تاریخیه فی حدوث المذاهب الاربعە، تصحیح لسان العرب، تصحیح قاموس المحیط، الیزیدیه ومنشا نحلتهم، تاریخ علم العثمانی، ظبط الاعلام، لعب العرب، ابوالعلاء المعری وعقیدته، الاتعاب والرتب، الاثار النبویه، اعیان القرن الرابع عشر، الامثال العامیه، الکتابات العامیه، تراجم المهندسین العرب، التذکرة

التيموريه" دووبەش "، اوهام شعراء العرب فی المعانی. جگە لەمانە کتێبی دەستخەتیشی هەیە لەوانە: الالفاظ العامیه المصریه، قاموس الکلمات العامیه "شەش بەش "...هتد.

ئەحمەد تەیمور پەیوەندیەکی بەتینی لەگەڵ (الاب انستاس ماری کرملی) زانای زمانەوانی عێراقی هەبووە، نامەیان لە بارەی ئەدەب و زمانەوانی و مێژو وەدەستنوسەکان ئالوگۆڕ کردووە.گورگیس میخائیل عەواد نامەکانی ئەحمەد تەیموری بۆ (الاب انستاس) کۆکردووەتەوە و سالی ١٩٤٧ بە چاپیان گەیاندووە، بەلام نامەکانی (الاب انستاس) بۆ ئەحمەد تەیمور، جەلیل ئیبراهیم (عطیة) پێ دا هاتووەتەوە و بۆ بلاوکردنەوەی ئامادەکردووە، مەعروف رەسافی پێش مردنی قەسیدەیەکی لە سالی ١٩٤٥ لەسەر بنەمالەی تەیموری داناوە، سەرەتاکەی بەم شێوەیە:

لاحمد تیمور ماثر لم تزل	تشیر بتعظیم الیها الانامل
شوامخ کالاطواد عالیة الذری	ولکنها لا تعتریها الزلازل
تزید علی الجدیدین جدة	وتبلی الدواهی دونها والغوائل

محەمەد تەیمور

شاعیر و ئەکتەر و دانەری شانۆگەری محەمەد کوری ئەحمەد تەیمور سالی ١٨٩٢ لە قاهیرە هاتۆتە دنیا، بۆ خوێندنی پزیشکی رووەکاتە بەرلین، بەلام بۆ پاریس دەگوازێتەوە، ئەدەبی فەرەنسی لێ خۆش هاتووە، دوای سێ سال دەگەرێتەوە میسر (١٩١٤)، تیپیکی شانۆگەری خێزانی پێک دێنی، گەلێ شانۆگەری داناوە، بە هۆی پێشنیار و وتارە رەخنەگریەکانی کە پشتی بە دیراسەت و لێکۆلینەوەکانی شانۆگەری فەرەنسی بەستوە، ئاستی شانۆگەری میسری پێ بەرز کردۆتەوە. شاعیریکی ویجدان ناسک بووە، لە هەرەتی ئەوجەوانیدا هەست بە نزیک بونەوەی مردنی‌دەکات و دەلێ:

هيئوا لي في باطن الارض قبرا   ودعوني انام تحت التراب
في ظلام القبور راحة نفسي   ومن النور شقوتي وعزابي

له ٢٤ شوباتی ١٩٢١ له مەلبەندی له دایك بوونیدا مال ئاوایی له ژیان دەکات. له پاش مەرگی کتێبەکانی، له سێ بەشدا بلاوکرایەوە، ومیض الروح: دیوانی شیعر و نوسینه ئەدەبیەکان و هەندێ چیرۆك و بیرەوەریەکان. حیاتنا التمثیلیة: میژووی شانۆگەری و رەخنه له ئەکتەرەکان و داستانی ئارەزوو مەندان دەگریتەوە. المسرح المصری: عەبدولستار ئەفەندی، چۆلەکەی ناو قەفەس.

مەحمود تەیمور

ئەدیبی چیرۆك نووس مەحمود کوری ئەحمەد تەیمور له ١٦ حوزەیران سالی ١٨٩٤ هاتۆتە جیهان. دەچیتە خویندنگای بالای کشتوکال له جیزه، بەلام نەخۆشی پەکی بەردەوام بوونی له خویندن دەخا، هەوادار و ئارەزو مەندی ئەدەب دەبێ، له پیشەوای کورته چیرۆك نووسان بووه، له سەرەتاوه چیرۆکەکانی به زمانی رەشۆکی میسری (عامه) نووسیوه، پاشان زمانی رەوانی ریزمانی به باشی فیر دەبێ، دەیکاته کەرەستەی نووسینەکانی و تییدا بالا دەست دەبێ. له سەردەمی لاویتیدا شعری پەخشانی هۆنیوەتەوە،چەندین پارچەی ئەدەبی و لیکۆلینەوەی له فەرەنسی یەوه وەرگیراوەته سەر زمانی عەرەبی.

مەحود تەیمور له کانونی یەکەم ١٩٤٩ هەلبژیردرا به ئەندامی کۆری زمانەوانی عەرەبی له میسر، هەروەها ئەندامی پەیامنیر له کۆری زانیاریعیراقدا (١٩٦١). لەسالی١٩٤٧ خەلاتی کۆری زانیاری زمانی عەرەبی و هی مەلیك فوئادی یەکەم (١٩٥٠) و خەلاتی واسف پاشا (١٩٥١) و خەلاتی پەسەندکاری دەولەت لەئەدەبی گشتی دا له ١٩٦٣ پیی بەخشراوه.

هونەرکاری چیرۆك نووسانی فەرەنسی کاریان تیکرد بوو، لەسەر ریبازی ئەوانیش دەرۆیی، بەلام چۆته ناخی ژیانی واقیعی گەلی میسری و دەربرینی هەیت و ئازارەکانی، و لایەنی خیر و چاك سازی گرتووه، هەولی بەرچاوخستنی کەم و کوریه

کۆمەلایەتیەکانی داوە. دکتۆر شەقی زەیف ی رەخنە گر بە دامەزرینەری کورتە چیرۆکی ئەدەبی نویی عەرەبی داناوە.

لەم سالانەی دواییدا لیکۆلینەوە و دیراسەتی زمانەوانی نووسیوە، بەلام ناوی نەمری بە هۆی چیرۆکەکانیەتی کە هەموو لایەنە ئەدەبیەکانی گرتۆتەوە. سەرجەم بەرهەمەکانی لەچل کتیبی ئەدەبی و کۆمەلە چیرۆك تیپەری کردووە. مەحمود تەیمور لە ٢٥ نیسان ١٩٧٣ لە کاتی گەشت و گوزاردا لە لۆزان کۆچی دوایی دەکات.

شیخ محەمەد عەبدە

رابەر و چاکسازی خواز شیخ محەمەد عەبدە کورد نەژادە، ئەگەر چی خەیرەدین زەرکەلی لە ئیعلامەکەیا بنەچەکەی بە پال تورکمان داوە، بەلام میژوو نووس محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە کتیبەکەیدا (ناودارانی کورد و کوردستان) بە کوردی داناوە کە ئەوەش راستیەکەیەتی.

محەمەد کوری عەبدە کوری حەسەن خیروللایە سالی١٨٤٩ لە گەرەکی (نەسر)ی سەر بە مەلبەندی شبراخیت لە بەریوبەرایەتی (بحیرە) لە میسر هاتۆتە جیهان، لەوی پیدەگا، لە سەرەتای ژیانی مندالیدا گویی ئەداوەتە خویندن، ئارەزوی مەلەوانی و سوارچاکی و تیرهاویژی دەکات، پاشان داویانەتە دەست (المودب) قورئانی لەبەر کردوە، دوای ئەوە لە مزگەوتی ئەحمەدی لە (طنطا) دەخوینی، پاشان لە ١٨٦٦ دەگوازیتەوە بۆ قاهیرە و دەچیتە ئەزهەر. لە سالی١٨٧٧ بروانامەی جیهانی وەردەگریّ. کە جەمالەدین ئەفغانی لە١٨٧١ دیتە میسر، محەمەد عەبدە پەیوەندی پیوە دەکات و هۆگری دەبی، دانایی و رەوانبیژی لیوەردەگریت، مەستی بیر و را ئازاد و چاك سازییەکانی دەبی. پوختەی موحازەرەکانی لە رۆژنامەی (میسر)دا بلاوکردۆتەوە. کە جەمالەدینی ئەفغانی فەرمانی چوونە دەرەوەی لە ١٨٧٩ پی دەدریت و لە میسر نامینی گوتویەتی: خیر و بیریکی زۆرم لە زانستی شیخ محەمەد عەبدە لە میسر بەجی هیشتووە.

محەمەد عەبدە دوای دەرچوونی لە ئەزھەر کردیانە مامۆستای ئەدەب و میژووی ئیسلامی لە (دار العلوم) و خویندنگای (الالسن) (١٨٧٨)، لە سالی ئایندەدا کە مامۆستاکەیان لە میسر دەرپەراند – واتا جەمالەدینی ئەفغانی – فەرمانی پیدرا بچیتەوە شارەکەی خۆی ئەوەش بە هۆی قەلس و پەست بوونیان لە بیروڕای ئازاد و نیازە چاك سازەکەی، بەلام مستەفا ریاز پاشا سالی ١٨٨٠ دەرچواندنی (الوقائع المصریە)ی پی دەسپیری زمانەکەی پاراو کرد وای لیکرد ببیتە مینبەریکی نووسەرانی هۆشیار و بەهرەوەر، لەوانە سەعد زەغلولی ئەوجەوان بوو، کە شۆرشی عورابی سالی ١٨٨٢ بەرپا دەبی تۆمەتی لایەنگریەتی خراوەتە پال، داوای چوونە دەری ولاتەکەی لی دەکەن، بەرەو بەیروت بەری دەکەوی. دەبیتە مامۆستا لە کۆلیجی ئیسلامی کە شیخ ئەحمەد عەباس دایمەزراند بوو، زۆری لی نەمایەوە، لەگەل ئەفغانی لە پاریس پیك دەگەنەوە، رۆژنامەی (العروە الوثقی) دادەمەزرینی، داواکاری بیروڕای ئازاد و دژ بە ئیستیعمار و لایەنگیری چاکسازیەتی بووە، لەو ماوەیەشدا سەردانی بەریتانیا و تونس دەکات، دووبارە دەگەریتەوە بەیروت بەئەرکی مامۆستایەتی لە خویندنگای سولتانیە هەلدەستی، ئەوساش (رسالە التوحید) ی داناوە (١٨٨٥)، شەرحی مەقاماتی "بدیع الزمان" ی هەمەدانی "نهج البلاغە"ی کردوە، نامەکانی ئەفغانی لەبەر پەرچدانەوەی "الدهرین" وەرگیراوەتە سەر عەرەبی. بە درەنگەوە لە تەمەنی گەورەییدا فیری زمانی فەرەنسی دەبی. بەهۆی ئەوەشەوە رۆشنبیریەتەکەی سەردەم تەواو وەردەگریٰ، ئاسۆی هۆشمەندیەتی بەر فراوانتر دەبیٰ، لە ١٨٨٨ ریگای پیدرا بگەریتەوە میسر خدیو محەمەد تۆفیق پاشا بە قازیەتی لە مەحکەمەی ئەهلی دایدەمەزرینی، موحازەرەی لە بارەی بەیان و تەفسیر لە ئەزهەر پی دەسپیرن، پاشان لە١٨٩١ بالا دەکری و دەبیتە راویژکار لە مەحکەمەی ئیستیناف، دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی بەریوەبەرایەتی ئەزهەر، لە ١٨٩٩ دەبیتە موفتی ولاتی میسر، ئەم پایەی وایلیکرد ببیتە شوینیکی بەرز و بایەخ دار، بووە پشتیوانی پیاو چاك و ئەدیبان لەوانە: عبدالمحسن الکاضمی و محەمەد حافز ئیبراهیم، لە هەمان کاتیشدا کردیانە ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی شورای یاساکان، لە هەر بار و بابەتیکەوە کیشەو

گرفتیك هاتبیتە پیش هەر گوی بیستی ئەو دەبوون، بە سەرۆكی ئەنجومەنی خێرخوازی ئیسلامی هەلبژێردرا، هەولیكی دلسۆزانەی زۆری لە بواری چاكەوخیرخوازیدا نواند، لە سالەكانی دواییدا نیوانی خدیوعەباس حیلمی دووەم و سەرداری ئیشتیمانی مستەفا كامیل پاشا تیكدەچێ، ناچار دەبی واز لە موفتی‌یەتی بینی،نەخۆش دەكەویت و دەردو بیماریەكەشی هەر گرانتر دەبی تالە ١١ تەموزی ١٩٠٥ لە ئەسكەندەریە مەرگ گیانی لیدەستینی، بە ریورەسمیكی شكۆدارو پر ریزەوە لە قاهیرە دەنیژری. لە كاتی بیماریدا گوتویەتی:

ولست أبالي أن يقال محمد　　　أبل أو اكتضت علية المآتم

ولكن دينا قد اردت صلاحة　　　احاذر أن تقضي علية العمائم

عبد المحسن كاضمی لە ستایش كردنیدا دەلێ:

يا عالم الدنيا الوحيد اليكها　　　من شاعر الدنيا العليم الاوحد

دوای مردنی شیوەنی بۆ دەكات و دەلی:

أقسمت لا أسلو الأمام　　　وذاك جهد المقسم

اصبحت بعدك يا محمد　　　بين شدقي أرقم

محەمەد حافیز ئیبراهیم لە شیوەنی دا دەلێ:

سلام على الاسلام بعد محمد　　　سلام على ايامة النضرات

على الدين و الدنيا على العلم و الحجي　　　على البر و التقوى على الحسنات

محەمەد عەبدە داواكاری ئەوە بووە كە دەبێ پشت بە قورئان و دەستورەكانی ببەستێ، دەرگای بۆ چوون و لیكدانەوە بكریتەوە، دەبێ لەنگەر لە نیوان هۆش و وەحی دا رابگیرێ. لە شوین هەلگرانی ئیمامی غەزالی بووە، ریبازەكانی ئیبن تمیە و ئیبن قیم الجوزیەش كاریان تێ كردبوو، بەرهەلستكەری فرو فیلّ و خەرافات بووە، رایگەیاندووە كە دەبێ رەوشت لە سەرەوەی هەموو دروشمەكانی بیروباوەر بێ،

پێویستە دابونەریتی مەحکەمە بکرێ، کویرانە بە دوای نەکەوین، داوای نوێ کردنەوەی زمانی عەرەبی کردوە، دان بە مافەکانی گەل و میللەت بنرێ، شارستانیەتی بسەلمیندرێ بە پێی ئەوەی لەگەڵ ئامۆژگاریەکانی ئاین جیانەبێ، دژی ئیستعماری ئەوروپی بووە، بە گژ جەورو ستەمدا چووە کە لە ولاتی ئیسلامیدا هەبووە، چەندی لە تواناى دا بوبێ بۆ چاکسازی کردنی ئەزهەر کردوویەتی، بۆ چەسپاندنی شێرازەی خێزانی و چارەو گەشەپێدانی، داواکاری لێک بوردن و هاوکاری و تێک گەیشتن لە نێوان میللەتان و پتەوکردنی پەیوەندی ئەدەبی و کۆمەلایەتی بووە، لە شێتگیری و توند رەویدا گەلی دوور بووە، لەو موسولمانانە بووە کە گوتویانە: ئاین دەبێ زۆر بەرفراوان بێ، نیشتمان پەروەریە بێ گەردو بێ خۆپەرستی یەکەی وای کردبوو دۆست و برادەرە سەرگەرمەکانیشی لە خوتبەکانی بێزارنەبن. عورابی پاشای ئاشنای جاریك گوتویەتی: (راکانی عەبدە بۆ شەبقە لە سەریك گونجاوترە لەوەی بۆ عەمامە لە سەریك) ئەو کتێب و نوسینانەی کە لە دوای بە جێماون: "تفسیر القران الكريم" تەواوی نەکردووە. شیکردنەوەی لەسەر مەقاماتی (بديع الزمان) و لیکدانەوەی (نهج البلاغه) و (رساله التوحيد ١٨٩٧). بەرپەرچ دانەوەی لەسەر -هانوتو- (ئەوە جبرائیل هانوتو ئەدیب و مێژوونوس و وەزیری دەرەوەی فەرەنسیە) وتارەکانی کەلەم بارەیەوە نووسیویەتی لە سالی ١٩٠٠ لە "المويد" بلاوی کردۆتەوەو بونەتە بنەمای کتێبەکەی "الاسلام و النصرانيه مع العلم و المدنيه" و (رساله الواردات) لەسەر فەلسەفە و تەسەوفدا، و "الاسلام و الرد على منتقديه و الرد على الدهرين" لە بنچینەدا هی ئەفغانیە وەریگێراوە..هتد. هەتا دوایی ئەوەی شایانی باسە محەمەد عەبدە لە کاتێکا واز لە موفتیەتی دەهێنێ کە (عەبدول رەحمان شربینی) دەکرێ بە شێخی ئەزهەر، خدیو عەباس حیلمی لە خوتبەکەیدا کەبەو بۆنەیەوە داویەتی هێرشی هێناوەتە سەری.. ئیتر دوای ئەوە زۆری پێ ناچێ ئەخۆش دەکەوێ بەرەو لای هاوریی بەرز و مەزنی خۆی دەروا.

قاسم ئەمین

پشتیوان و پیشەوای راپەرینی ئافرەتان قاسم بەگ ئەمین، محەمەد ئەمینی باوکی کوری میریکی کورد بووە، دەیکاتە بارمتە لە ئاستانە، پاشان لەسەردەمی خدیو ئیسماعیل هاتۆتە میسر، تیکەڵ بە سوپای میسری دەبێ تا ئەوەی دەگاتە پایەی (میر ئەلای)، کچی ئەحمەد بەگ خەتاب دەهینێ، مندالی لێ دەبێ گەورەترینیان قاسم بووە سالی ١٨٦٣ لە شاری (طره)ی میسری هاتۆتە دنیا، باوکی دەیباتە ئەسکەندەریە، پاشان بۆ قاهیرەو لەوێ دەخوینێ، دوایی لە فەرەنسە لە جامیعەی مۆنبلییە حقوق تەواو دەکات، سالی ١٨٨٥ دەگەریتەوە میسر، دەبیتە بریکاری جیگری گشتی مەحکەمەی میسری تیکەلاو، پێ بە پێ لە پلەو پایەکانی "قضاء" بالا دەبێ تا دەبیتە راویژکار لە مەحکەمەی ئیستیئاف دا، لە ٢١ نیسان ١٩٠٨ لە قاهیرە جیهان بەجێ دیلێ.. هەر لە هەرەتی لاویەتیدا بایەخی بە چاکسازی کۆمەلایەتی داوە، لە سالی ١٨٩٨ کتیبەکەی "اسباب و نتائج واخلاق و مواعض" دەرچواند، بۆ سالی ئایندە کتیبیکی تری بە پاڵ دا (تحرير المراة) ئەمەش هاتووهەرای لێ پەیدا بوو، محەمەد تەلعەت عەرەب بەرپەرچی بە (فصل الخطاب في المراه و الحجاب) داوەتەوە، محەمەد فەرید وەجدی بە (المراة المسلمة)، دوای ئەمانە قاسم ئەمین کتیبیکی تری سالی ١٩٠١ دانا، ئەمەشیان لە وەلامدانەوەی رەخنەگرەکانیەتی. بەلام پێ لیهەلبرین و توندرەوەکەی کە لە کتیبەکەی پیشودا دەری خستبو ئەم جارەیان کەمی کردبۆوە. لەو شاعیرانەی شیوەنیان بۆ کردووە: محەمەد حافز ئیبراهیم، خەلیل مەتران، عەلی جارم، عەبدولرەحمان شوکری. بانگەوازەکەی قاسم ئەمین لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بۆ رۆشنبیرکردنی ئافرەت و سەرفراز و دەرباز بونی لە گۆشەگیریدا کە بەسەری سەپابوو هیشتا زوو بوو کاتی نەهاتبوو، دەتوانین بلیین بەروبومەکەی دوای جەنگی یەکەمی مەزن لیی پەیدا بوو، ئالەو کاتەی کە ئافرەتانی میسری سالی ١٩١٩ بە خۆپیشاندانیك دژ بە داگیر کردنی سوپای بەریتانی هەلسان، حافز ئیبراهیم لە هەلبەستە بەناوبانگەکەیدا:

خرج الغواني يحتججن ورحت أرقب جمعهنة

لە قەسیدەکەی تری دا دەڵێ:

الیکن یهدي النیل الف تحیة

هودا شەعراوی (١٨٧٩–١٩٤٧) رادەپەڕێ و سەرۆکایەتی بزوتنەوەی ئافرەتان دەکا، بە سفوری بێ پەچەو عەبا پێش خۆپیشاندەران دەکەوێ، هەر وەك خاوەنی (ئەعلام) دەڵێ: هودا شەعراوی یەکەمین ئافرەتی موسڵمانی میسری بوو کە پەچەی فڕیدا.

بانگەوازەکەی قاسم ئەمین دەنگ لە عیراق دەنگی دایەوە، جەمیل سدقی زەهاوی ساڵی ١٩١٠ وتاریکی لە رۆژنامەی (المؤید)ی قاهیرەدا بلاوکردەوە بەرگری لە ئافرەتان کردبوو، هیشتا رۆژنامەکە نەگەیشتبوە عیراق کۆکەو قیامەت لە شیخە شیت گیرەکان هەڵسا، خۆپیشاندانی خەڵکی تورەی دژ بە شاعیر هاتە ئاراوە، خواستی کوشتن و خوێن رژانیانی دەکرد، لە مامۆستایەتی خویندنگای حقوق یان خست، ناچار لە ترسی گیانی نەیدەویرا بیتە دەر خۆی لەماڵەوە گۆشەگیر کرد، روو لە ژنەکەی دەکاو دەڵێ:

ابثین ان اودي جمیلك خابطا	بدم لة اهریق فوق رغام
فتذرعي للخطب صبرا و امسحي	من ادمع فوق الخدود سجام

لەو مەینەتی و ڵ قەومانەیدا شاعیری ئازادی خوازی میسری (ولی الدین یکن) بە هانای دیت و سەرفرازی دەکات. بزووتنەوەی رزگاری ئازادی ئافرەتان و لادانی پەچەو سەرپۆش لەدەورووبەری ساڵی ١٩٢٤–١٩٢٥ لە عیراقدا سەری هەڵداو کەوتە جموجۆڵ و کۆمەڵیکی ئافرەتان دامەزرا، مشتومرو ململانێ بە شیعرو پەخشان لە نیوان لایەنگرانی پەچەو سەرپۆش و ناحەزانی بەردەوام بوو. قاسم ئەمین دەڵێ: هەرچەندە بیر لە بەختەوەری دەکەمەوە ئافرەتیکم دیتە بەرچاو کە جوانی و شۆخی ژن و ئەقڵ و هۆشی پیاوی هەیە. قاسم ئەمین حەزی بە هونەر دەکرد، بڕوای وابوو ژیان خۆی لە خۆیدا خۆشەویستی و میهرەبانی و لیبوردەیی و ئاشتیە و نیشتمان پەروەری راستەقینە دەبێ کەمدووبێ خۆهەڵکیش نەبێ.

ئەحمەد شەوقی شیوەنی قاسم ئەمین دەکا: سەرەتاکەی بەم شیوەیە دەست پێ دەکا دەڵێ:

ان المصيبة في الامين عظيمة   محمولة لمشيئة الاقدار

محەمەد حافز ئیبراهیم دەڵێ:

لله درك كنت من رجل   لو أمهلك غوائل الأجل[1]

دکتۆر شوقی ضیف دەڵێ: قاسم ئەمین ئاڵای چاکسازی کۆمەلایەتی هەلگرتبوو، رای وابوو گرنگترین هۆی دواکەوتنی میسر لە چاو رۆژئاوادا سەرپۆشیی و نەخویندەواری ئافرەتە، دەستەوەستان کردنی بە شیکی زیندوی کۆمەڵ، پێ شیل کردنی مافەکانیەتی لە شوکردن بەلکو لە ژیاندا، وتارەکانی لەو بارەیەوە لە رۆژنامەی "المؤید" سالی ۱۹۰۰ بلاوکردۆتەوە، پاشان لە کتیبەکەیدا (تحریر المراە) کۆی کردۆتەوە[2].

عوسمان ئەبوبەکر دقنە

"امیرا الامراء" لە سوپای محەمەد ئەحمەد مەهدی سەرداری ئایینی سودانی کەوا لە سالی (۱۸۸۲–۱۸۸٥) لەگەڵ لەشکری میسری و بەریتانی بەشەر هاتووە بەسەریاندا زاڵ دەبێ و دەست بەسەر (خرطوم)دا دەگرێ. پاش ماوەیەکی کەم مەرگ لە ۱۸۸٥ یەخەگیری دەبێ. عوسمان سالی ۱۸۳۷ هاتۆتە دنیا، وای رادەگەیاند گوایە لە رەچەلەکی خەلیفەکانی بەنی عەباسە، بەلام دەلین باپیرانی لە بابرا کوردی دیاربەکرن، بەشداری لەو هەلمەتەی سوپاییە دەکەن کە سولتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی سالی ۱٥۱۸ بۆ سەر سەواکنی ناردووە، لەوێ لەگەڵ عەشیرەتی بیجای خۆمالی نیشتەجێ دەبن، عوسمان سەرەتای ژیانی بە بازرگانی دەریایی لەگەڵ کەنارەکانی عەرەبی دەست پێ دەکات. ئینگلیزەکان ۱۸۷۷ سەبارەت بە هینانی

کۆیلە بۆ سودان دەیگرن و دەیدەنە دەست کاربەدەستانی میسری و بەندی دەکەن و دەگەڕیتەوە (سواکن).

لەسەردەمی شۆڕشی عورابی لە میسر هەولی دا خەلکی جۆش خواردو هانبدا، بەلام لەوەدا سەرناکەوێ، ناچاری دەکەن شارەکە بەجێبیلێ، روو دەکاتە بەربەرە، پاشان لە سالی ١٨٨٣ دەچیتە پاڵ مەهدی، بەرەو (ابیض) بەرێ دەکەویت، دەیکەنە ئەمیر. دەگەڕیتەوە گردو تەپۆلکەکانی دەریای سور، خەلك و حەشاماتی عەشیرەتی بیجا کۆدەکاتەوەو بەگژ میسری و بەریتانیەکاندا دادەچێ. لە چەندین شەری جیاجیادا بەسەریاندا زاڵ دەبێ هیزەکانیان تەفرو تونا دەکا، دوایی سەرگەرمی و ورەی جەنگاوەرەکانی عەشیرەتەکەی دادەبەزی، داوای لیدەکرێ بگەڕیتەوە (ام درمان). لە ١٩٠٠ پاش ئەوەی سودان داگیر دەکریتەوە بزوتنەوەکەی مەهدی لەناودەبرێ. دەیگرن دەیخەنە بەندیخانەی "رشید طره" دوایی لە ١٩٠٨ لە دۆلی (حلفا) بەند دەکرێ، لە تەمەنی پیریەتی دا روو دەکاتە تەسەوف، لە ١٩٢٤ دەچیتە حەج، پاشان دەگەڕیتەوە دۆلی (حلفا) لەوێ لە سالی ١٩٢٦ کۆچی دوایی دەکات، ناوبانگی زۆر بەهۆی ئازایەتی و ئەبەردی لە شەرەکاندا پەیدا کرد.

پەراویز:

(١)شیعرەکەی ئەحمەد شەوقی و محەمەد حافیز ئیبراهیم، زیاترە لەوەی بەرچاو خران، بە پیویست نەزاندرا هەمووی بنوسین. "وەرگیر"

(٢)محەمەد حوسێن هەیکەل پاشا، لەسەر قاسم ئەمینی نوسیووە، زۆر لایەنی کەسایەتی و رەوشتی بەرز و هەلویستی نیشتمانی و دلسۆزی وچاکسازی کۆمەلأیەتی دەرخستووە.

کوردەکانی حیجاز

شیخ محەمەدی کورد

زانای شافیعی لە ولاتی‌حیجازدا شیخ محەمەد کوری سلیمان کورد سالی ١٧١٥ لە دیمەشق هاتۆتە دنیا، لە مەدینە پیگەیشتووە، لەوی دەبیتە موفتی شافیعی هەتالە سالی ١٧٨٠ کۆچی دوایی دەکات، زۆر کتیبی داناوە لەوانە: الفتاوی، الحواشی المدنیە علی، شرح ابن حجر للمقدمة الحضرمیة (فی جزاین)، شرح فرائض التحفة، عقود الدرر، فتح الفتاح (في الحج)، زهر الربی فی بیان احکام الربا، الفوائد المدنیە فیمن یفتی بقولە من ائمە الشافعیە، الثغر البسام ...هتد.

عەلی زوهری شیروانی

عەلی کوری محەمەد کوری عەلی زوهری شیروانی لە سالی ١٧٢٢ لە مەدینە هاتۆتە جیهان. هەر لەویش سالی ١٧٨٥ کۆچی دوایی دەکات، لەوێ سەرۆکی زانایانی حەنەفی دەبێ. پەراویزی لەسەر "فقە"داناوە و بەرهەمی هەلبەستی هەبووە.

محەمەد ماجدی کورد

محەمەد ماجد کوری محەمەد سالح کوری شیخ فەیزوللایە، باپیری لە ولاتی کوردەوارییەوە رووده‌کاتە (مەکە) لەوی لە ١٨٧٥ هاتۆتە دنیا. هەر لە سەرەتای پیگەیشتنیەوە شەیداو هۆگری کتیب دەبێ، چاپخانەیەك دادەمەزرینێ، زۆر کتیبی بلاکردۆتەوە، بازرگانیەتی کتیبی کردۆتە پیشەی خۆی، لەسەردەمی شەریف حوسین دا توشی ئەشکەنجە دەبێ، کاتێ ولاتەکە دەکەویتە ژیر دەسەلاتداریتی مەلیك عەبدولعەزیز ئال سعود، لەگۆشە گیری دەردەچێ. دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی شورا، پاشان بریکاری بەریوەبەری (مەعاریف)، دوایی بەریوەبەری ئەوقاف، سالی

١٩٣١ له مەلبەندی له دایك بونیدا جیهان بەجیدیلێ. و گەلێ دەست خەتی له پاش بەجێ ماوه لەوانه : معجم کنز العمال، معجم التخامس، المنتخبات الماجدیه، و پیرست دانان بۆ کتێبخانه تایبەتەکەی که زۆر بایەخی به کۆکردنەوەی دابوو.

کوردەکانی سوریا

هۆلۆ پاشا و بنەماڵەکەی

محی الدین ئەبول هۆل بە ناوی هۆلۆ پاشا ناسراوە، کوڕی عەبدولقادر عابدی کوردە، لە پیاوە ماقوڵەکانی دەوڵەتی عوسمانی بووە، پەیوەندی بە سولتانەکانەوە دەبێ، پلەو پایەکانیان وەردەگرێ. ساڵی ١٨٧٧ دەبێتە ئەمیری حەج، لە ١٨٩٥ جیهان بەجێ دێڵێ.

کوڕەکەی ئەحمەد عیزەت پاشا ڕاوێژکاری سولتان عەبدولحەمیدی دووەم ناوبانگی دەرکرد. لە ساڵی ١٨٥٥ هاتۆتە دنیا، لە بەیروت دەخوێنێ، لە دادگەری سوریا بە پشکنینەر دادەمەزرێ، بەلایەنگرانی ئازادی خوازو چاکسازان ناسراوە، ڕۆژنامەیەکی حەفتانەی بە زمانی عەرەبی و تورکی بە ناوی (دیمەشق) دەرچواندوە (١٨٧٨)، پاشان بەسەفەر دەچێتە ئاستانە لە ڕێگای "ابی الهدی الصیادی الدفاعی" پەیوەندی بە سولتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە دەکات، دەبێتە نووسەری دووەمی سولتان (١٨٩٥). لە پیاوە سیاسەتمەدارە هۆشمەندەکان بووە، هەوڵی داوە پەیوەندی تورکیا بە دەوڵەتە ئەوروپیەکانەوە ببەستێ و هیلی ئاسنینی شەمەندەفەری حیجاز دابمەزرێنێ، دوای کودەتاکەی ساڵی ١٩٠٨تورکیا بەجێ دێڵێ ڕوودەکاتە لەندەن، لە هاتوچوونی نێوان ئینگلتەرەو سویسراو فەرەنسەدا دەبێ، لە ئاکاما لە میسر نیشتەجێ بووە.

لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٣ جیهان بەجێ دێڵێ. لە تورکیەوە کتێبی (حقوق الدول) و (تأریخ جودت) وەردەگێرێ.

پاشی ئەو محەمەد عەلی بەگ عابد کوڕی ئەحمەد عیزەت پاشا سەرەک کۆماری سوریا ناوبانگی دەرکرد. ساڵی ١٨٧٢ لە دیمەشق هاتۆتە دنیا، لە خوێندنگای (غلطة سرای) لە پایتەختی تورکیا خوێندویەتی، پاشان ڕوو لە پاریس ئەکاو حقوق دەخوێنێ، دەگەڕێتەوە ئەستەنبۆڵ، لە فەرمانگەی ڕاوێژکاری حقوقی وەزارەتی

دەرەوە دادەمەزرێ. پێ بە پێ لە پایەکانی وەزارەتدا تێ هەڵدەچێ، تا ئەوەی لە ساڵی ١٩٠٥ دەیکەنە وەزیری مفەوەزی تورکی لە واشنتۆن، لەو پایەی دا دەمێنێتەوە هەتا دەرچوونی دەستور (تەموزی ١٩٠٨) ژیانی لە نێوان سویسرە، فەرەنسە، ئینگلتەرە و میسر بەسەر دەبا، کە شەرە مەزنەکە کۆتایی پێ دێ لە هەرێمی میسر نیشتەجێ دەبێ، لە هاوینی ١٩٢٠ دەگەرێتەوە دیمەشق، بە نوێنەر هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٢)، لە ئەنجومەنی یەکێتی سوری دەبێتە وەزیری دارایی کەوا دەوڵەتی فەرەنسی دایمەزراندبوو (١٩٢٢-١٩٢٣)، لە کۆتایی نیسانی ١٩٣٢ دەبێتە سەرەک کۆماری سوریا، لە٢٢ تشرینی ١٩٣٩ لە پاریس کۆچی دوایی دەکات، تەرمەکەی دەهێننەوە دیمەشق و لەوێ دەنێژرێ.

ئیبراهیم بەگ هنانۆ

سەرداری نیشتیمان پەروەری سوری ئیبراهیم کوری سلیمان ئاغای هنانۆ لە ساڵی ١٨٦٩ لە کفر حارم رۆژئاوای حەلەب هاتۆتە دنیا، لە خێزانیکی دێرینی حەلەبی کورد نەژادە. لە خوێندنگای (الملکی الشاهانی) ئەستەنبۆل دەخوێنێ، لە سەردەمی عوسمانیەکانا پایەی جیاجیای بەرێوەبەرایەتی بینیوە، لە چەندین قەزا قایمقام دەبێ، ساڵی ١٩٠٨ دەگەرێتەوە شارەکەی خۆی، هەڵدەبژێردری بە ئەندام لە ئەنجومەنی گشتی حەلەبدا، پاشان سەرقاڵی جێبەجێ کردنی پرۆژە کشتوکاڵیەکانی دەبێت. کە سوپای عەرەبی ساڵی ١٩١٨ دێتە ناو شاری حەلەب، دەگەرێتەوە و هەڵدەبژێردری بە ئەندام لە کۆنگرەی سوری لە دیمەشق، کەفەرەنسا سوریا داگیر دەکاو ئینتیدابی بەسەر دا دەسەپێنن، لە باکوری حەلەب بە گژیاندا دەچێ و تووشی دەردە سەرییان دەکا، پاشان روو دەکاتە عمان، سەردانی فەلەستین دەکا، کاربەدەستانی بەریتانی لە قودس دەیگرن دەیدەنە دەست فەرەنسییەکان لە حەلەب، حوکمی دەدەن، بە پێی ئەوەی بزوتنەوەکەی سیاسی بووە، بەری دەدەن، ئەکان دەدا بۆ مەیدانی سیاسی، دەکەوێتە بەرهەڵستی دەوڵەتی داگیرکەر، تا لە تشرینی دووەم ١٩٣٥ لە حەلەب جیهان بەجێ دێڵێ.

میژوونوسی لوبنانی یوسف ئیبراهیم یزبك دەڵێ: لینین سەرداری سۆڤیەتی چوار نامەی بە دەست خەتی خۆی بۆ هنانۆ نووسیوە داوای لێکردوە هاریکاری لەگەڵ بزوتنەوەکانی رزگاری خوازی نیشتیمانی لە ناوچەکەدا بکا، لە خەبات و ململانێی عەرەب دژ بە ئیستعمار، پشت بە یارمەتیدانی سۆڤیەتی ببەستن.

لە کاتی مردنیا شاعیران شیوەنیان بۆ کردووە. شاعیری شام شەفیق جەبری لە سەرەتای پارچە شیعرەکەیا دەڵێ:

لمن النعش مائجا بمصابة　　زاجفا بالحمى و زهو شبابه

محەمەد سلیمان ئەحمەد بە دەوی دەڵێ:

أنزة آلامي عن الدمع و الاسى　　فتونسها مني الطلاقة والبشر

شاعیری عیراقی ئەنوەر شائول گوتویەتی:

صرخة كالرعد في قصفته　　ليملا الافاق رعدا ودويا

عومەر ئەبو ریشە شیوەنی بۆ دەکا دەڵێ:

هنانو أي صاعقة انقضت　　على صرح من العليا مشير؟

شیخ فوئاد خەتیب گوتویەتی:

سل الفلك الدوار ما للكوكب　　شواحب في الابراج غير ثواقب؟(١)

محەمەد کورد عەلی

لە ناودارانی نوێ خوازی ئەدەبی عەرەبی محەمەد فەرید کوری عەبدول رەزاق کوری محەمەد کوری عەلی، لە ئازاری ١٨٧٦ لە دیمەشق لە دایك بووە، بنەچەکەی دەچیتەوە سەر خیزانیکی سلیمانی، پیش سەدەو نیوێك روو دەکەنە شام. دایکی

چەرکەس و باوکی بازرگان و کشتیاربووە، لە ساواییەوە باوکی بایەخی بەفێربوون و خوێندنی داوە ، زمانی عەرەبی، تورکی، فەرەنسی، فارسی دەخوێنی. سالەهای لە خوێندنگای ناوەندی (رشدیە)و قوتابخانەی (الاباء اللعازرین) بەسەر بردووە، پاشان دەچێتە لای شێخ تاهیری جەزائیری سوودی زۆری پێدەگەیەنی. باشترین کتێب دەخوێنێتەوە، بژاردەی شیعرومەقاماتی ئەدەبی لەبەر دەکات، تا لە نوسین وبەیان بەهرەوەر دەبی، لە تەمەنی بیست سالی دا رۆژنامەیەکی رەسمی لە دیمەشق بەناوی (شام) دەردەچوێنێ سێ سال لیی کارمەند دەبی، ئالوگوری نامە لەگەل گۆڤاری (المقتطف)ی ناودار دەکا، سالی ١٩٠١ بەسەردان دەچێتە میسر، ماوەی ١٠ مانگ رۆژنامەی (الرائد المصری) دەرچواندوە، دەگەرێتەوە دیمەشق بەلام کاربەدەستانی تورکی بەتۆمەتی بیرورای ئازاد و سەربەستی تەنگی پێهەلدەچنن. دیسان دووبارە روو دەکاتەوە میسر، پەیوەندی بە شێخ محەمەد عەبدەو پیاوچاکانی تریانەوە دەکا. لە کانونی دووەمی ١٩٠٦ گۆڤاری (المقتبس) دادەمەزرێنی، لە هەمان کاتیشدا رۆژنامەی (الظاهر) و (المؤید) دەگرێتە دەست. کە دەستوری تورکی لە ١٩٠٨ راگەیەندرا رۆژنامەگەری ئازادو بیرورا بەرەلا دەبی، محەمەد عەلی کورد دەگەرێتەوە دیمەشق، لە دەرچواندنی گۆڤاری (المقتبس) دا بەردەوام دەبی.

لە نۆزدەی کانونی یەکەم دا رۆژنامەیەکی تریشی بەهەمان ناو خستە پالی، دەبێتە مەیدانێك بۆ خامەی گەورەترین نووسەران و ئامرازێکی دژ بەسیاسەتەکەی تەتریکی عوسمانی. بۆیە کاربەدەستانی تورکی تەنگەتاوی دەکەن، بەرەو میسر دەرواتەوە، سەردانی ئەوروپا دەکا، پاشان دەگەرێتەوە رۆژنامە رۆژنامەیەکەی بۆ ئەحمەد کورد عەلی برای بەجێ دیلێ و خۆی بۆ گۆڤارەکە تەرخان دەکات. شەری گشتی بەرپا دەبێ (١٩١٤) خەریك بوو خۆی و ئازادی خوازانی تری هاوریی بدرێنە دیوانی جەنگی عورفی، بەلام جەمال پاشای والی قەناعەتی هینا کە لەبنەرەتا ناحەز بە فەرمانداریتی تورکی نەبووە، داوای لێ دەکا رۆژنامەکەی دەربچوێنێتەوە، دەرهێنانی رۆژنامەی (الشرق)ی پێ دەسپێرێ کەوا لە سالی ١٩١٦ دەری دەچواند، خامەی ناودارترین ئەدیب و نووسەرانی بۆ دەخاتە کار، وەك عەبدول قادر مەغریبی،

شەکیب ئەرسەلان، تاجەدین حوسنی و محەمەد حەبیب عوبیدی موسلاوی، بە مەبەستی بانگەواز بۆ تورکیا و سوپاکەی. خەیرەدین زرکلی دەڵێ: لە ماوەی شەڕەکەدا بە نابەدڵی زمان و خامەکەی بۆ بانگەوازەکەی بەکارهێناوە، دوای بەسەر چوونی شەڕەکەش ترسی جەماڵی هەر هەبوو. لە ئاکامی دەرچوونی تورکەکان لە شامدا کورد محەمەد عەلی بۆ ئاستانە دەڕوا، پاشان زۆری پێ ناچێ لە سی تەمموزی ١٩١٩ بە دامەزراندنی کۆڕی زانیاری عەرەبی هەڵدەستێ، هەتا پایانی ژیانی بە سەرۆکایەتییەکەی دەمێنێتەوە[٢].

پەراویز:

(١) ئیمە تەنیا سەرەتای شیعرەکانمان خستە بەرچاو. "وەرگێر"

(٢) ناوی بە کۆڕی زانیاری و گۆ ڤارو کتێبخانەکەیەوە بەند بوو، بە پەرۆشەوە سەرپەرشتی ئەو دەزگایانەی کردووە تا بتوانن پەیامی رۆشنبیری خۆیان بەتەواوی بەجێ بێنن.

لە وەزارەتی جەمیل ئەلشی دەبێتە وەزیری مەعاریف (ئەیلول ١٩٢٠)، دووبارە ئەم وەزارەتە لە ژێر سایەی ئینتیدابی فەرەنسی وەردەگرێتەوە (شوبات ١٩٢٠).

جارەها گەشت و گوزاری بۆ ولاتانی ئەورووپا کردووە، لە کۆڕی زمانەوانی عەرەبی دەبێتە ئەندام لە کاتی دامەزراندنی دا(١٩٢٤). خوی داوەتە لێکۆڵینەوەو نووسین، بە دەیان کتێبی داناوە جگە لە سەدان لێکدانەوە و لێتوژینەوە لەوانە: خطط الشام (٦ مجلدات)، الرحلە الانوریە الی الاصقاع الحجازیە و الشامیە (١٩١٦)، غرائب الغرب (جزان ١٩١٠)، غابر الاندلس و حاضرها (١٩٢٣)، الحکومە المصریە فی الشام (١٩٢٥)، دیمەشق مدینە السحر و الشعر (١٩٤٤)، القدیم و الحدیث

(١٩٢٥)، تاريخ الحضارة لە فەرەنسییەوە وەرگێردراوە، دانەرەکەی شارل سنیۆبۆس، الادارە الاسلامیە في عز العرب (١٩٣٤)، الاسلام و الحضارة العربیە (مجلدان ١٩٣٤)، امراء البیان (مجلدان ١٩٢٧)، اقوالنا وافعالنا (١٩٤٦) دانانی چەندین کتێبی ترو لێکۆلینەوەو بەرهەمی تر... لە دووی نیسانی ١٩٥٣ لە دیمەشق مالّ ئاوایی لە ژیان کردووە.

پیاوانی ئاینی و ئەدەبی

بنەماڵەی حەیدەری

بنەماڵـەی حـەیدەری ناوبانگیـان بـەوە دەرکـردووە کـە زانـای ئاینیـان زۆر لــێ هەلکەوتووە، لەوانە: سوبغەتوللا حەیدەری دووەم، موفتی شافیعی لە بەغداو دانەری "المسائل الایقانیە فی الاجوبە علی الاسئلە الایرانیـە" لـە ساڵی ١٨٦٣ کۆچی دوایـی کردووە.. ئیبراهیم فەسیحی کوری زانای مێژوونووس کـۆچ کـردوی سـالی ١٨٨٢، لەوان: محەمەد ئەمین کوری عەبدوللا حەیدەری لە ١٨٦٣ مردووە، هەروەها لەو زانا کوردانەی کە ناودار بوون شیخ محەمـەد مارانی[1] مامۆستای عـەبدولوەهاب نـائیب و گەورە زانایانی تر، شیخ محەمەد سالح سەهرەوەردی لـە کتیبەکـەیدا (لب الالبـاب) دەڵێ: لە عیلم الکلام، بالا دەست و لە هونەری (معقول) بـەهرەداربوو، لـە دەمەتەقە و وتوویـژدا بە تایبەتی لەگەڵ مادی یەکەم بڕواکاندا بە توانا بـوو، کـۆڕو مەجلیسـی دەرس وتنەوەی لە قوتابخانەی سلیمانی و بەغدا هەردەم پڕ موریدو سوختەو قوتابی بوو، ساڵی ١٨٩١ لـە تەمەنی نزیکەی حەفتا ساڵی دا جیهان بـەجێ دیلـێ. لـەوانی تریان: شیخ ئەبو هودا عیسا سەفائەدین بەندەنیجی کوری موسا جەلالـەدین قادری نەقشبەندییە، بە ناوی شارەکەی خۆی ناودەبرێ، (بـەندەنیجن)ی پشان شارەکە بە (مەندەلی) ناسرا کە دەکەویتە رۆژهـەلاتی بـەغدا نزیك سنوری ئیران، لـە دەورووبـەری ســالی ١٧٨٩ هاتۆتـە دنیـا، لەسەردەسـتی چاکـترین زانایـانی سـەردەمی خۆیـا دەخوینێ، دەستیکی بالای لە عەرەبی و ئەدەبیاتی هەردوو زمانەکە تورکی و فارسی

دا هەبووە، دەرسی لە قوتابخانەی داود پاشا لە بەغدا گوتووەتەوە، کتێبێکی لەسەر بەغدا و دەوروبەرەکەی داناوە، هەڵبەستی ئاسکی هۆنیوەتەوە، مردنەکەی لە بەغدا ڕێکەوتی ساڵی ١٨٦٧ دەبێ، کتێبی (اولیاء بغداد) لە تورکییەوە وەرگێڕاوە کە دانەرەکەی مورتەزال ئال نەزمییە، دەست خەتەکەی لەلای مێژوو نووس عەباس عەزاوی دۆزراوەتەوە، هەروەها لە زانایانی تریان مەحمود ڕۆژبەیانی کۆچ کردووی ساڵی ١٨٥٣ و عەبدولرەحمانی کوری کەوا لە هەمان ساڵدا دوای مردنی باوکی بە چەند مانگێك ئەویش جیهان بەجێ دێڵێ، یەکێتر لەوان حاجی ڕەسوڵی کورد کۆچ کردووی ساڵی ١٨٦٠.

ئیبراهیم فەسیح حەیدەری

ئیبراهیم فەسیح کوری سوبغەتوڵلا کوری محەمەد ئەسحەد سەدرەدین موفتی حەنەفی کوری عوبەیدوڵلا حەیدەری شافیعییە، ساڵی ١٨٢٠ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، لەوێ لای زاناکان دەخوێنێ، زانا و ئەدیب و مێژوو نوس بوو، لە بەغدا (نیابە القظاء) وەردەگرێ. گەلێ کتێبی داناوە لەوانە: المجد التالد فی مناقب الشیخ خالد (لە ئاستانە چاپکراوە ١٨٧٥). (تطبیق الهیه الجدیده، الاثار علی بعض الآیات الشریفه، وبعض الاخبار استانه١٨٧٥) احوال البصره (بغداد ١٩٦١)، عنوان المجد فی بیان احوال بغداد والبصره و النجد (١٩٦٢)، فصیح البیان فی تفسیر القران. هەروەها دیوانی ئەبی تەمام و مەقاماتی حەریری شیکردۆتەوە، لەگەڵ دانانی پەراوێز لەسەر (نحو صرف). لە ٢٦ کانونی یەکەم ١٨٨٢ لە بەغدا جیهان بەجێ دێڵێ.

ئیبراهیم فەسیح لە کتێبەکەیدا (المجد) لەسەر عەشیرەتەکانی کوردی عیراق دواوە لەوانە: باسی عەشیرەتی سورچی و خۆشناو دەکا و دەڵێ: ئەوانە ژمارەیان زۆرن و ئازان، ناکۆکی و شەر لە نێوانیاندا بەردەوامە، زانای بلیمەتیان تیا هەڵکەوتوە لەوانە: زانای پایە بەرز محەمەد خەتێی باڵەکییە، لە زیبارییەکانیش

(وەلی ئەحمەد گەلالی) لە مزورییەکان: (گەورە شیخانی عیراق شیخ یەحیای مزوری ئامیدییە).

عەشیرەتی بلباس بێ شومارن، ئازاو نەبەرد و خۆراگرن، زانای بلیمەتی پایە بەرز (مەولانا زیائەدین خالید عوسمان نەقشبەند) یان لێ پەیدا بووە. باسی عەشیرەتەکانی تریش دەکات لەوانە: شوان، زەند، زکمە.

محەمەد ئەمین زەند

محەمەد ئەمین زەند ناسراو بە (الکهیە) کوری ئەحمەد زەندی زانای مودەریسە، لەلای زانایانی سەردەمەکەی دەخوێنێ، خەریکی دەرس وتنەوە دەبێ، دوایی لە جیگای ئەبی سەنا و مەحمود شەهابەدین ئالوسی دەیکەنە موفتی بەغدا (١٨٥١)، تاکو سالی ١٨٥٤ لە پایەکەی بەردەوام دەبێ. دوای ئەوە دەیکەنە (کەهییە) واتا یاریدەدەری والی بەغدا، پاشان روودەکاتە ئاستانە، دەبیتە ئەندام لە ئەنجومەنی شورای دەولەت. لە پینجی حوزەیرانی ١٨٦٨ لە پایتەختی تورکی ماڵئاوایی لە ژیان دەکا، یاداشتەکانی خۆی لەسەر رووداوەکانی بەغدا نووسیوە. میژوونووسی تورکی ئەحمەد لوتفی کۆچ کردووی ١٩٠٧ پشتی بە نووسینەکانی ئەو بەستووە لە بارەی بەسەرهاتەکانی سالی ١٨٢٥ هەتا دوای سەردەمی مەمالیك، عەباس عەزاوی دەنگوباسی ئەوی لە میژووەکەیدا (تأریخ العراق بین احتلالین) راگەیاندووە. کامیل بەگی کوری خانوەکەی دەکاتە (وەقف) کە بە (جامع کهییە) دەناسرێ، کتیبخانە بەهادارەکەشی دەبیتە بەشیك لە پەرتوکخانەی ئەوقاف.

موفتی زەهاوی

شاعیری عیراقی عەبدول باقی عومەری دەلێ:

قد قیل لی اذ رحت انشد عندما	شاهدت دین محمد یتجدد
فی مذهب النعمان بالزوراء قد	افتی الامام الشافعی محمد

محەمەد ئەمین فەیزی کوری میر ئەحمەد بەگ کوری حەسەن بەگ کوری رۆستەم بەگ کوری کەیخەسرەو بەگ کوری میر بابا سلیمانی باپیرە گەورەی بنەماڵەی بابانە، لە ساڵی ١٧٩٧ لە گوندی زەهاو (یان زەهاب) هاتۆتە دنیا، هەر بەم شوینەوەش دەناسرێ. لەسەر دەستی شیخ مەعروفی نۆدێ لە سلیمانی دەخوینی، پاشان هەر بۆ مەبەستی خویندنی زانست روو دەکاتە سنە (سنندج) لای عەلی شیخ محەمەد قەسیم. دوایی لەلای محەمەد کوری رەسول لە ساوجبلاق (سابلاغ) دەخوینی. کاتی ئیجازەی لی وەردەگری تەمەنی بیست ساڵان، دەبیٓ دەگەریتەوە سلیمانی دەبیتە مەلای مزگەوتی عەبدولرەحمان پاشا، خۆی بۆ دەرس وتنەوەو سود بەخەلك گەیاندن تەرخان دەکات. پاشان بەرەو کەرکوك دەروات ماوەیەکیش لەوی دەرس دەلیتەوە. دوایی لە ١٨٥٠ روو دەکاتە بەغدا پیش چونەکەی ناوبانگی دەگاتە ئەوی، دەیکەنە سەرۆکی مامۆستایان، دوای چوار ساڵ لە ١٨٥٤ والی محەمەد رەشید پاشا کۆزلکی لە جیگای محەمەد ئەمین زەند دەیکاتە موفتی بەغدا، هەتا پایانی ژیانی لە پایەکەیدا دەمینیتەوە (١٥ کانونی یەکەم ١٨٩٠). نزیکەی حەفتا ساڵی بەدەرس وتنەوەو وەعزو فتوا بەسەر بردوە.

عەبدول غەفار ئەفرەس دەلی:

اری فی لفظ هذا الشهم حسنا	ینبئی عن مدی علم عظیم[٢]
ومهما زدتة نظرا بفکری	رایت نهاة قطاس العلوم

لە هەلبەست و پەخشاندا بالا دەست بووە، زانیارییەکی بەرفراوانی لە ئەدەبی فارسیو عەرەبی دا هەبووە لە شوینیکدا دەلی:

لاتدع فی حاجة بازا ولا اسدا	اللة ربك لا تشرك بة احدا

محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە لیکدانەوەی ئەم بەیتەدا دەلی: مەبەستی لە (باز) شیخ عەبدولقادری گەیلانییە و لە (شیر) ئیمامی عەلی کوری ئەبی تالیبە، دەیەوی لە خەلك بگەیینی کە بۆ نزاو دوعا چ پیویست بە واسیتە لە نیوان

خواو ئادەمیزاد ناکا. موفتی زەهاوی دوازدە کوری هەبووە، زۆریان لە کور و نەوەکانی ناودار بوون، بەناوبانگترینیان شاعیری گەورە جەمیل سدقی‌یە (١٨٦٣-١٩٣٦) و محەمەد رەشید پاشا (١٨٤٨-١٩١١) کە لە هەندی قەزاکانی عیراق و سوریا و قایمقام دەبیو ئەندامی مەحکەمەی ئیستینئاف لە بەغدا و جیکاری موتەسەریفی کەربەلا بووە.

شیخ رەزای تالەبانی

لە شاعیرە ناودارەکانی عیراقە، بە زمانی کوردی و فارسی و تورکی شیعری داناوە، لە بنەمالەیەکی ناوداری کەرکوکە، دەچیتەوە سەر عەشیرەتی زەنگەنە، زیاتر بە گوندی تالەبانی سەر بە قەزای چەمچەمال کە تییدا نیشتەجێ بووە ناسراوە، باب و باپیرانی لە شیخەکانی ریبازی سۆفیەتی قادری بوون، باوکی شیخ رەزا ناوی شیخ عەبدولرەحمان خالیس کوری ئەحمەد کوری مەحمودە ، شاعیرو شیخی تەریقەت بووە لە کەرکوك، لە سالی ١٨٥٩ مال ئاوایی لە ژیاندا کردووە، دیوانی شیعری بە زمانی تورکی و فارسی لە ١٨٦٨ چاپکراوە.

شیخ رەزا سالی ١٨٣٧ لە گوندی قرخ قەزای چەمچەماڵ هاتۆتە دنیا، لە کەرکوك پیدەگا، لەلای باوکی و زانایانی تر: عەلی محەمەد بلاغ، سەعید حیلمی و مەلا عەبدوللای جەلی زادە لە کۆیە دەخوینێ، هەر لە تافی لاویەتییەوە بە چاکە ناسراوە، لە سالی ١٨٦٠ هەوار دەباتە ئەستەنبوڵ، دوای دوو ساڵ دەگەریتەوە کەرکوك، بۆ جاری دووەم گوزەر دەکاتەوە بۆ پایتەختی تورکی، پاشان بە مەبەستی بەجێ هینانی حەج روودەکاتە حیجاز، لە ریگاوە بە میسردا تیدەپەری، دەگەریتەوە ئەستەنبوڵ، لەوێ شوناسی لەگەڵ شاعیرانی تورك پەیدا دەکا، لە پیش هەموویانەوە نامیق کەمال (١٨٤٠-١٨٨٠)، لە لایەن وەزیری تورك کامیل پاشاو ئەحمەد پاشا کوری سلیمان پاشای میری بابان چاودیری تایبەتی دەکریت، دەلین لە ئانی مانەوەی لە میسردا دەرسی فارسی بە کورەکانی خدیو ئیسماعیل گوتوە، بۆ دوواجار دەچیتەوە حەج، لە ١٨٧٤ دەگەریتەوە کەرکوك، پاشان روو دەکاتە بەغداو لی ی نیشتە جێ دەبێ، لە ٢٠ی کانونی دووەم ١٩١٠ جیهان بەجێ دیلێ.. دیوانی شیعری

بۆ یەکەم جار بە زمانی کوردیو تورکی و فارسی لە سالی ١٩٣٥ لە بەغدا چاپکراوە، دووبارە عەلی کوری عەبدوللای تالەبانی نەوەی شیخ رەزا چاپی کردۆتەوە، شیعرەکانی بە هەجوو زەنب و تانەی ناشرین ناسراوە، تا ئەوەی هەندێ لە رەخنە گران بە (حطیئە)ی کوردیان ناوناوە، شەرە شیعری هەجوو دەمەتەقەی لەگەڵ جەمیل سدقی زەهاوی و ئەدیبانی سەردەمی خۆیدا کردووە، هەروەها شیعری غەزەل و ستایش و شیوەنی هۆنیوەتەوە، ستایشی ناسرەدینی شای ئیران و هەردوو سولتانەکان عەبدول عەزیز و عەبدول حەمید، و میر مستەفا فازل، بنەمالەی بابان، نەقیب و جەمیل و هیتر دەکات، لە هەندێ شیعرەکانیدا چەند بەیتیکی عەرەبی بۆ رازاندنەوە کردۆتە تیکهەلکیش، کە لە تازیە نامەکەی بۆ مستەفا زەنی پاشای بابانی بە بۆنەی مردنی قادر بەگی برای ناردووە سەرەتاکەی بەم شیوەیە دەست پێ دەکات:

لقد اصیب حبیب القلب وا أسفا   وصار بدر سماء المجد منخسفا

شیعرەکەش خۆی بە زمانی فارسیە، لە هەجوی پیش نویژ و ئیمامی مزگەوتی "الامام الأعظم" کەوا نەزان و لە زانست و لە چاکە بەدەر بووە دەلێ:

لو کان یعلم انت من جیرانه   من قبره فر الامام الاعظم

عەباس عەزاوی لە بەشی هەشتەمی میژووەکەیدا دوو دیری ئەوی لە هەجوی والی بەغدا عطاء الله پاشا هیناوە کە دەلێ: والی تەمەنی گەیشتۆتە پیریەتی سەر گۆر، لەسەد سالی تیپەراندووە، بیگومان دانانی بە والیەتی دەبیتە پشیوی باری ولات، بە بیردا نایێ چاکسازی و بووژانەوەی هەریم بەیەکێ لە مردوان بکرێ!! هەربژی هیزی هۆشمەندیەتی بابی عالی بۆ هەلسورانی کاروباری دەولەت!!.

پیشتر هەجوی سری پاشای والی بەغداو قازیەکەی حەقی ئەفەندی کردووە، ماناکەی کە لە دوو بەیتە تورکیەکەدا هاتووە دەلێ: ئەگەر سری والی و حەقی قازی بێ دەك خاك بەسەری رەعیەبێ، هاوار لە خۆتان خەلکینە!! لە پارچە هەلبەستیکدا باسی باب و باپیرانی دەکات تاکو دیتە سەر خودی خۆی و دەلێ:

مەلا مەحمودی زەنگەنە یەعنی قوتبی دائیرەی ئیرشاد

لە دەوری مەرقەدی هەردەنگی یاهو دێت و یامەعبود

پاشان دەڵێ:

ڕەزاش لەو ئەسلەیە ببەخشە یارەب چونکە قەت نابێ
گوڵی بێ خارو بەحری بێ بوخار و ئاگری بێ دووە

محەمەدی مەحوی

شاعیری تەسەوف شێخ محەمەد مەحوی کوری شێخ عوسمانی بالخییە، دەچێتەوە سەر گوندی بالخی سەر بە شارباژێر. ساڵی ١٨٣٦ لە سلێمانی هاتۆتە جیهان، زانیاری ئاینی و بیروباوەری سۆفیەتی لەسەر دەستی باوکی خوێندوە، دوای ئەوە بووەتە سوختە و قوتابی موفتی محەمەد فەیزی زەهاوی، بۆ بەجێ هێنانی دەستوری حەج دەڕوا، لە ڕێگای گەرانەوەیدا لا دەداتە ئاستانە، لەسەرفەرمانی سولتان عەبدولحەمیدی دووەم، تەکیەیەکی لە سلێمانی بۆ دروست دەکرێت، خۆی داوەتە دەرس وتنەوە و ڕابەری و ئیرشاد کردن، هەتا مەرگ لەو شارەدا لە ئەیلولی ١٩٠٩ یەخەگیری دەبێ. وەزیری مێژوو نوس محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە کتێبەکەیا (مێژووی سلێمانی) باس دەکا و دەڵێ: دەستێکی بالای لە زمانی کوردی، فارسی و عەرەبی دا هەبووە. عەلی کەمال دیوانی شیعرەکەی ساڵی ١٩٢٠ لە سلێمانی چاپ کردووە[٢]، زۆرترین قەسیدەو غەزەلەکانی پەیوەندی دارن بە ئاین و فەلسەفەکەیەوە.

سالح حەریق

شاعیری کورد مەلا سالح حەریق کوری مەلا ئەسروڵڵایە، لە گوندی (زیوێ)ی سەر بە سلێمانی ساڵی ١٨٦٦ هاتۆتە دنیا، بۆ مەبەستی خوێندن و زانست بە دەست هێنان هەموو ناوچەکانی کوردستان گەراوە. زۆر شارەزایی لە زمانی فارسی پەیدا دەکا، ماوەیەکی زۆر لە سلێمانی نیشتەجێ دەبێ، پاشان دەگوازرێتەوە بۆ ناوچەی

سابلاغ. ریبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی شیخ عوسمانی تەویلەیی وەرگرتووە، هەموو کاتی خۆی بەدەرس وتنەوەو خویندنەوە بەسەر بردووە، سالی ۱۹۰۹ لە سنە ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات. وەزیری میژوونووس محەمەد ئەمین زەکی لە کتیبەکەیدا (میژووی سلیمانی) دەلێ: گەلێ شیعری نایاب و ناسکی هەیە. دیوانە شیعرەکەی سالی ۱۹۲۸ لە بەغدا چاپکراوە.

ئەحمەد مەلا قادر

شاعیری کورد مەلا ئەحمەد کوری مەلا قادر ناسراو بە (سائیب) سالی ۱۸٥٤ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، سەرەتای زانستەکان و زمانی فارسی لای باوکی فیردەبێ و زانیاری ئاینی لای شیخەکانی شارەکەیان دەخوینێ. لە زاخۆ بە نیاباتی شەرعییە دادەمەزرێ. ئینجا ئەندام لە مەحکەمەی بیدائەی سلیمانی. دوایی دەبیتە جیگری قازی هەلەبجە، بەئەرکی مامۆستایەتی لە قوتابخانە تایبەتیەکەی خۆیدا هەلساوە. سالی ۱۹۱۰ کۆچی دوایی کردووە. شیعری بە عەرەبی و کوردی و فارسی هۆنیوەتەوە.

محەمەد ئەمینی کورد

واعیزو دانەری متەسەویف شیخ محەمەد ئەمینی کورد کوری شیخ فەتحوللایە لە هەولیر هاتۆتە دنیا، هەر لەویش خویندویەتی، ریبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی شیخ عوسمانی تەویلە وەرگرتوە، بە مەبەستی حەج چۆتە مەککە، پاشان روو دەکاتە مەدینە. دەرس لە مزگەوتی نەبەوی دەلیتەوە. دە ساڵ لە حیجاز بەرێ دەکا دوایی بەرەو میسر دەکەویتە رێ، لە مزگەوتی ئەزهەر تیکەڵ بە (رواق الاکراد) دەبێ، دەبیتە جیکاری بەریوەبەرایەتیەکەی. کتیبی لەسەر: فقە و تەسەوف و رەوشت داناوە. پوختەی تەسنیفەکانی ئیمامی غەزالی لە فارسییەوە وەرگیراوە، ریبازی نەقشبەندی بلاوکردۆتەوە خەلکیکی زۆری

کەوتۆتە گەڵ. لە ٩ شوبات ١٩١٤ لە قاهیرە لە تەمەنیکی پیری پەك کەوتەدا سەری ناوەتەوە.

کتیبەکانی کە داینــاون: تنویر القلوب (١٩٤٠)، سعادة المبتدئین في علم الدین (١٩١٢)، ضوء السراج (١٩٠٩) فتاح المسالك في ایظاح المناسك، مرشد العوام لأحكام الصیام (١٩١٣)، هدایة الطالبین لأحكام الدین (١٩١٢)، ارشاد المحتاج الی حقوق الأزواج (١٩١٤)...هتد.

جگە لەو شیخ محەمەد ئەمین کوردیە یەکی تر هەیە کە ناسراوە بە مەلا مەعنەوی، ئیبراهیم دەروبی لە کتیبەکەیدا (البغدادیون: اخبارهم و مجالسهم) باسی دەکا بە پیاو چاك، مەشرەب خۆش، توند رەو، دەمەتەقە پەروەر، بەزەیی هاتن بە گیانداراندا، نارەزوداری کیمیاگەری و سیحرو ئەفسون.

لەلای موفتی محەمەد فەیزی زەهاوی و شیخ عەبدولسەلام مامۆستای تەکیەی گەیلانی و عەبدولوەهاب نائیب خویندویەتی. لە تشرینی یەکەم ١٩١٤ لە بەغدا ژیان بەجێ دیلێ.

عەبدولرەحمان قەرەداغی

باوکی شیخ عەبدولرەحمان قەرەداخی لە پیاوە ئاینیە بەرزەکانی کوردستان بووە. شیخ عەبدولرەحمان لە دوانزدەی کانونی دووەم ١٨٣٨ لە قەرەداغ سەر بە سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەلای باوکی دەخوینێ پاشان لە ١٨٥٩ دەگویزریتەوە بەغدا، خۆی گەیاندۆتە موفتی زەهاوی و لای ئەو دەخوینێ، دوای سالیك دەگەریتەوە کۆنە هەوارەکەی، خەریکی دەرس وتنەوەو کتیب دانان دەبێ، چۆتە ریزی موریدانی ریبازی نەقشبەندی، سالی ١٨١٢ دەچیتە کەرکوك، پاشان بۆ سالی ئایندە روو دەکاتەوە بەغدا، دەرس وتنەوەی لە تەکیەی (بەکتاشیە) ناسراو بە مزگەوتی بابەگورگور و لە خویندنگای ئەبی یوسف لە (کاظمیە)ی پێ سپیردراوە، بژاردەیەك لە زانای لیهاتوو، لەسەر دەستی پێ گەیشتن وەك(عەبدولوەهاب نائیب، مەحمود شوکری ئالوسی، عەبدول مەلیك شەواف).لە ٢٢ئایار ١٩١٧ لەبەغداد جیهان

بەجیدیلیت. گەلێ تەسنیفی داناوە لەوانە: دقائق الحقائق، الایقاظ في شرح الألفاظ أسنى المطالب في بیان علم الواجب، تحفة اللبیب في المنطق، الاجوبة البهیة في الأسئلة الهندیة، سعادة الدارین، التباین في بیان الناسخ و المنسوخ، مواهب الرحمان في علم البیان، تنبیه الاصدقاء في بیان التقلید و الأجتهاد، و لأفتاء و الأستیفتاء...هتد، محەمەد سالح سەهرەوەردی لە "لب الألباب"دا باسی دەکا و دەلێ: گەلێ زیرەك و بیر تیژ و بەلگە بە هیزە لە وتوویژدا. بالا دەست لە "علم الاصول، فقه، حدیث، کلام، حکمە، بلاغە و منطق" خواناس و پاك رەوشت بوو، مەحمود شوکری باسی دەکا دەلێ: هەرگیر و گرفتیکی ئالۆز بووایە بەرای خۆی چارەی دەکرد، شیخ عەلی: لە کورە ناسراوەکانی بووکە جیگای ئەوی لە دەرس وتنەوەو خویندنگای ئیمام ئەبی یوسف دا گرتۆتەوە، کە شیخ مەحمود ئیمارەتەکەی لە ١٩٢٢ لە سلیمانی راگەیاند کردیە وەزیری داد، بەلام شیخ عەلی ئەو پایەی لە ترسی دووبەرەکی و فیتنە گەریدا رەت کردۆتەوە.

هەروەها شیخ مستەفا مەحمود قەرەداغی برازای ناودار دەبێ، لە سالی ١٨٩٢ هاتۆتە دنیا، زانستەکانی شەرع دەخوینێ، لە خویندنگای "قضاة" لە ئەستەنبۆل دەردەچێ، لەسەرەتاوە دبیتە قازی شەرع (١٩١٨)، قازیەتی ئامیدی (١٩٢٣)، ئینجا کەرکوك، پاشان دەگوازریتەوە بە حاکمیتی -منفرد-ی هەولیر (١٩٣١)، دەبیتە یاریدەدەری بەریوەبەری گشتی ناوخۆ (١٩٣٨)، دوای موتەسەریفی سلیمانی (١٩٤١) و سەرەك تەسوییەی مافی زەوی (١٩٤٤)، موتەسەریفی هەولیر (١٩٤٨)، کەرکوك (١٩٥٠)، دوای دەست بەربونی لە فەرمان خەریکی پاریزەری دەبێ، کتیبخانە بەهادارەکەی دەکاتە دیاری بۆ "کۆری زانیاری کورد" شیخ مستەفا لە ئاياری ١٩٧٣ لە بەغدا جیهان بەجێ دیلێ.

ئەمین یومنی

شاعیری کورد ئەمین یومنی بەگ سالی ١٨٤٥ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، خویندنەکەی لەسەر شیوازی کۆن بووە، زمانی تورکی و فارسی بە باشی زانیوە،

پاشان کەمیکیش فەرەنسی فێر بووە، هەندێ فرمانی بینیوە دبیتە (قونسلی) دەولەتی عوسمانی لە سنە، پرژاوەتە سەر دیراسەتی شیعری فارسی، دلگرتەی حافیزی شیرازی بووە.

دیوانە پینج خشتەکیەکەی لە ژێر ناوی (جذبة العشق) لە ئەستەنبۆڵ بە چاپی گەیاندووە (١٩٢١)، هەروەها بەشی یەکەم (المثنوي) هی جەلالەدینی رۆمی و "ساقی نامە"ی تەخمیس کردووە، بە تورکیش ئەمانەی داناون (پوتە ئەسرار، قهرمان قاتل، ضروب امثال، ترکیب بند، هفت بیکر – حەوت دەم و چاو). دەست نووسی تری بە فارسی و کوردی لەپاش بەجیماوە، لە سالی ١٩٢١ مەرگ گیانی لێ دەستێنێ.

محەمەد تەها شیروانی

شیخ محەمەد تەها کوری ئیسماعیل کوری حەسەن بەگ شیروانییە، سالی ١٨٣٤ لە هەولێر هاتۆتە دنیا، لای زاناکانی ئەوێ دەخوێنێ، پاشان بەرەو گوندی تەویلە بەری دەکەوێ، ریبازی سۆفیەتی لەسەر دەستی شیخ محەمەد بەهائەدین کوری شیخ عوسمان وەرگرتووە، دەگەریتەوە هەولێر بە ئەرکی دەرس وتنەوە خەریك دەبێ بەلام زۆر نامینێتەوە بەرەو بەغدا دەروا، تەفسیر لەلای موفتی محەمەد زەهاوی دەخوێنێ و ئیجازەی زانستی لێ وەردەگرێ، دوای ئەوە دەچێتە کەربەلا. رابەرایەتی و زانستی ئاینی بلاو دەکاتەوە، وتووویژ لە نیوان ئەو و زانایانی شیعە روودەدات، هەروەك محەمەد سالح سەهرەوەردی لە (لب الألباب)دا دەلێ بە تەبایی و تیگەیشتن کۆتایی پێ هاتووە.

پاشان شیروانی دەگەریتەوە بەغدا لەبەری کەرخ دادەبەزێ، دەست دەکا بە دامەزراندنی (ختمة النقشبندية) و دەرس وتنەوەی لە مزگەوتی خدر ئیلیاس پێ دەسپیرن. والی محەمەد تەقیەدین پاشا وای پێ باش بووە بگەریتەوە کەربەلا، دەیکاتە بەریوەبەری ئەوقاف، لەوێ هەتا شۆرشەکەی عیراق

دەمینیتەوە، سەهرەوەردی دەڵێ: هەندێ نەفام و نەزانی کەربەلا پەلاماری ماڵەکەی دەدەن و ئاگری تێبەردەدەن، شتومەك و کتێبەکانیشی بە تاڵان دەبەن، ماڵ و منداڵەکانی دەگوازێتەوە بەغدا. وەزارەتی ئەوقاف لەسەردەمی وەزیرایەتی ئیبراهیم حەیدەری دەیکاتە مامۆستای خوێندنگای (ئەزبکیە) و خوتبە خوێن لە مزگەوتی حاجی ئەمین. لەوە بەردەوام دەبێ هەتا پایانی ژیانی لە ٢١ ئایار ١٩٣١.

سەهرەوەردی دەڵێ: پیاوێکی خواناس و ئاین پەروەرو پاك و دڵسۆز بوو. هەندێ نامەو پەراوێز و لێدوانی نووسیوە، دوای مردنی هەندێ لە شاعیران شیوەنیان بۆ کردووە لەوانە مەحمود ئەل مەجموعی و محەمەد رەشید حەفید و شێخ داود نەقشبەندی.

نورەدین شیروانی

نورەدین کوری شێخ ئیسماعیل کوری حەسەن بەگ شیروانییە، ساڵی ١٨٦٧ لە هەولێر هاتۆتە دنیا، دەرسە سەرەتاییەکان لەوێ دەخوێنێ، پاشان دەچێتە کەربەلا بۆ لای شێخ تەهای برای کەلەوێ مودەریس بووە، لەسەر دەستی ئەو و عەلی میرزا باقر یەزدی دەخوێنێ، تەجوید لەلای حاجی عەبدولسەلام بەغدایی فێر بووە، دەیکەنە مامۆستای قوتابخانەی روشدیەی کەربەلا، دەگوازرێتەوە بۆ بەسرە (١٨٩٩)، دوایی بۆ حەی پاشان بۆ بەریوبەرایەتی خەستەخانەی (غرباء) لە بەغدا (١٩٠٤)، دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی (مەعاریف)، دوای ئەوە دەبێتە جێگری بەڕێوەبەری قوتابخانەی دووناوەندی، جا بەڕێوەبەری خانەی مامۆستایان لە بەغدا، دوایی لە بەسرە، پاشان بەڕێوەبەری (دار الأيتام). دوای دەگیر کردنی لە لایەن بەریتانیاوە دەگەرێتەوە بەغدا، دەبێتە مامۆستا لە کەرکوك، دوایی پشکنینەری (ئەعشار) لە هەولێر، پاشان دەیکەنە بەڕێوەبەری کولیەی ئەعزەمیەی سەر بە بەڕێوەبەرایەتی ئەوقاف (ئازار ١٩٢٠)، لە ساڵی ١٩٢٦ واز دەهێنێ، دەیکەنە بەڕێوەبەری قوتابخانەی

رەحمانیە لە بەسرە هەتا تەقاعود دەكرێ (تەمووز ١٩٣٠) كە شیخ تەهای برای دەمرێ بە ئەركەكانی ئەو هەلدەستی.

كتێبی لەسەر مێژووی ئیسلام و فەلسەفەی رەوشت، مەنتیق، مێژووی پەروەردە، زیندووبوونەوە دوای مردن، زانستی جیاكاری داناوە.

مردنەكەی ریكەوتی ١٩٤٢ دەبێ لە بەغدا " ئەو باوكی بە هائەدین نوری وەزیرە".

ئەمین فەیزی بەگ

ئەمین فەیزی بەگ لە سلیمانی هاتۆتە دنیا، سالی١٨٨٩لە خویندنگای جەنگی لە ئەستەنبۆڵ دەرچووە، لە پلە و پایەكانی سوپای توركی پێش دەكەوێ تا دەگاتە پایەی میر ئالای (عەقید)، سالی ١٩١١ بۆتە فەرماندەی تۆپ سازی لە بەسرە، دوای ئەوە سەرفراز دەكرێ، سەردەمیك لە بەغدا بەریوەبەری قوتابخانەی روشدیە و دواناوەندی بووە، بە زمانی توركی كتێبی داناوە (اجمال النتائج) "پوختەیەكی بیركاریە" چاپی ئەستەنبۆڵ (١٨٩٣)، (تفرقة ریاضیة) "لەسەر زانستی جەبرە ١٩١١". هەروەها كتێبی ئەدەبی شیعری بە كوردی هەیە لەوانە: ئەنجومەنی ئەدیبانی كورد (١٩٢١)، پرشنگ (١٩٢٥) و هەوای ئەسیمی.

محەمەد ئەمین زەكی باسی دەكا دەلێ: ئەدیبیكی باش بوو، لە زانستی بیركاریدا شارەزا و لە شیعرو ئەدەبدا بە توانا و بەهرەوەر بووە، لەگەڵ شیخ رەزای تالەبانی نامەیان بە شیعر ئالۆگۆر كردووە. لە شیعرە كوردیەكانی كە لە وەرگیرانی رەفیق حیلمی‌یە:

كە جەیشی غەم هجومی كرد نیزامی عومری من تیك چوو
مومكین نیە ئاسایش حاڵ پەریشانم
بینای بورجی بەدەن رووخا بە گولله حادیسات ئەمرۆ
ئەما قوەت لە ئەژنۆما برا پشتم شكا شانم

بە گویرەی کە عەباس عەزاوی لە کتیبەکەیدا (تأریخ علم الفلك) باسی کردووە کەوا ئەمین فەیزی بەگ سالی ١٩٢٨ لە ئاستانە کۆچی دوایی کردووە.

حوسین نازم

لە پیاوانی کوردی رۆژنامەگەری و میژووا حسین نازم کوری عەبدول فەتاح کوری ئەحمەد خەیاتە، سالی ١٨٧١ لە سلیمانی هاتۆتە دنیاوە، هەر لەویش خویندویەتی، جگە لە زمانە کوردییەکەی فارسی وتورکی باش زانیووە، کاتێ پێ دەگا دەچیتە ناو فرمانی میری، دەبیتە مودیر ناحیەو قایمقامی قەزا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بۆتە راویژکاری شیخ مەحمود لە کاتی سەربەخۆکردنی فەرمان رەواکەیدا لە سلیمانی، پاش ئەوە دووچاری کینەبەری ئینگلیزی دەبێ، دەیگرن و دەست بەسەر خانوەکەشی دادەگرن. لە سالی ١٩٢٤ لەسەردەمی فەرمانرەوایی شیخ مەحموددا بووە سەرنوسەری رۆژنامەی "ئومیدی ئیستقلال" کە بەهەر سێ زمان کوردی و فارسی و تورکی دەردەچوو، کە حکومەتی کوردستان لەناوبرا بەرەو تورکیا دەروا، دەیکەنە قایمقامی قەزای شەمزینان کاتێ حکومەتی تورکی دەکەویتە سەرلەدوونانی نیشتیمان پەروەرانی کورد دەگەریتەوە سلیمانی، سەرپەرشتی رۆژنامەی (ژیان) دەکات. کە فەرمانگەی شارەوانی دەری دەچوواند، بەردەوام بوو لەسەر دەرچواندنیدا هەتا لە شاری لەدایك بوونیدا لە ١٩٣٢ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات. لەسەردەمی خۆیدا لەبەرزترین پیاوانی رۆشنبیری کورد بووە، بەدەست خەت میژووی نوسیوەتەوە کە بۆتە سەرچاوە بۆ محەمەد ئەمین زەکی و میژوو نووسانی تر، بەرهەمەکانی بە (دەفتەرەکەی حسین نازم) بەناوبانگە.

مستەفا ساحیبقران

شاعیری کورد مستەفا بەگ کوری مەحمود بەگ کوری ئەحمەد ساحیبقرانە، لەسەرەتای ژیانیدا (هیجری) کردۆتە نازناوی خۆی، پاشان دەیگۆری دەیکا بە

(کوردی). له ساڵی ١٨٦١ له سلیمانی هاتۆته دنیا لەویش خویندویەتی. به سەلیقه شاعیر بووه، شیعری هۆنیوەتەوه. هەروەك محەمەد ئەمین زەکی بەگ دەڵێ: بەهرەیەکی خۆرسکیه زیاتر لەوەی کەسی بوو بیت.

شیعرەکانی خۆی لەبەردەخویندەوه، شیوازەکەی یەکجار ناسك و رەوان بیژو تەرو پاراوو پر مانا بوو، زۆرترین شیعرەکانی دلداری و غەزەلن، بۆ مەبەستی جیاجیا شیعری هەیه، دلنیگەرانی ئەوه بووه کە رۆلەی نەوەکەی لە ژیر دەستی هیزی فەرمان رەوادا پەریشانه، شیعرەکانی کلاسیکی شیوازی کۆنه، غەزەلەکانیش سۆفیەتیه له چوارچیوەی ریبازی فارسی چاو لیکەریدا دەرنەچووه، مستەفا بەگ ماوەیەکی زۆر لە تەهران نیشتەجێ دەبێ، ستایشی شای ئیرانی کردووه، دەیکەنە ئەندام لە (مونتەدای ئەدەبی ئیرانی) شیخ رەزای تالەبانی دلگرتەی مستەفا بەگ بووه، لە باشترین شاعیرانی سەردەمەکەی داناوه، لە مەلبەندی هاتنه دنیای دا ساڵی ١٩٤٨ جیهان بەجێ دیلێ. بەشیك له دیوانی شیعری ساڵی ١٩٣١ له بەغدا چاپکراوه.

ئەحمەد بەگی ساحیبقران

شاعیری کورد ئەحمەد حەمدی بەگ کوری فەتاح بەگ کوری ئاراسی کوری ئیبراهیم بەگ کوری مەحمود بەگه، ناسراوه به "حەمدی". دەچیتەوه سەر بنەماڵەی ساحیبقرانی ناودار. ساڵی ١٨٧٨ لە سلیمانی لەدایك بووه، لە قوتابخانەکانی ئەوێ خویندوه له منداڵیەوه هاوریی وەزیری میژوو نووس محەمەد ئەمین زەکی بەگ بووه، لە کتیبەکەشیا (میژووی سلیمانی) باسی ئەحمەد حەمدی دەکا دەڵێ:ئەحمەد شارەزایی لە زمانی کوردی و فارسی پەیدا کردووه، تا ئەوەی چۆته بنچ و بناوانی ئەدەبەکه شیانەوه، کە سلیمانی ساڵی ١٩١٨ داگیر دەکریت دیوانه شیعرەکەی دەسوتێ، بەلام دوای ئەوه شیعری تری زۆر هۆنیوەتەوه.

دیوانه کوردیەکەی ساڵی ١٩٥٧ لە بەغدا چاپکراوه. ئەحمەد حەمدی لەگەڵ شیخ مەحمود جیاکار دەبێ، بەلام که شیخ مەحمود له شۆرشەکەیدا نشوست دینی و

دەگیرێ ئەو روو دەکاتە کیو، کاتێ شیخ مەحمود دەگەڕیتەوە سەر حوکم دەیکاتە بەڕیوەبەری گشتی باج و خەراج (گومرگ)، پاشان دەبیتە سەرەك شارەوانی سلیمانی.

لە دوازدەی تشرینی دووەم ۱۹۳٦ مەرگ لە مەلبەندی لە دایك بوونیدا یەخەگیری دەبێ. محەمەد ئەمین زەکی دەلێ: لە واقیعدا قەسیدە و غەزەل و پیننج خشتەکیەکانی نمونەیەکن لە تەبیعەتی بەرزو نایاب، بۆی هەیە نەتەوەی کورد بە ئەدەبەکەی و ئەدیبانی وەك ئەو بنازێ، پارچە شیعریکی ئەوی خستۆتە بەرچاو.

حەسەن بامەرنی

شاعیری کورد حەسەن کوری مەلا ئەحمەد بابەکە. سالی ۱۸٦۷ لە گوندی بامەرنێ هاتۆتە جیهان. لە خیزانیکدا کە دەچنەوە سەر ئەبوبەکر سدیق[٤]، لەژیر چاودیری باوکی کەوا لە پیاوانی سۆفی گەری سەر بە ریبازی نەقشبەندی بووە پیدەگا. مەحفوز محەمەد عومەریی لە کتیبەکەیدا (امارە بهدینان العباسیە) باسی دەکا دەلێ: "شیعرەکانی ناسکن و لە هەردوو چەشنن کۆن و نوێ، شیوازی یەکجار جوان و پر مانا رەوانبیژو ئەندیشە فراوانن و نایابترین قەسیدەی لەسەر پیشبرکیی گولانە".

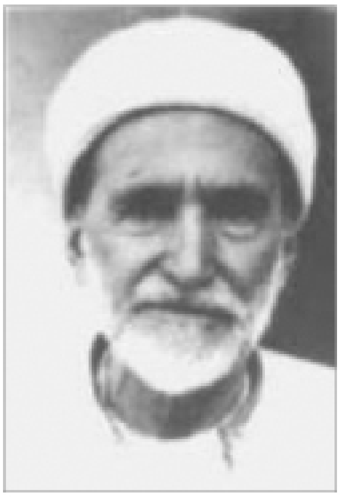

ئەبوبەکر مەلا

زانا و ئەشرافی هەولیر ئەبوبەکر مەلا ئەفەندی کوری عومەر کوری ئەبی بەکری ناسراو بە (کوچك مەلا) کوری عوسمانە. لە سالی ۱۸٦۷ لە هەولیر هاتۆتە دنیا[٥]. لەلای باوکی دەخوینێ، کوچك مەلای باوکی وەك باب و باپیرانی لە مزگەوتی قەلا مودەریس بووە، پاشان خۆی

داوەتە رابەری و ئیرشاد. مەلا ئەفەندی جێگای باوکی لەدەرس وتنەوەدا دەگرێتەوە. دانان و وەرگێرانی لەسەر ئەستێرە ناسی کۆن و نوێدا هەیە. لە ٣١ی کانونی یەکەم ١٩٤٢ لە مەلبەندی لە دایک بونی دا جیهان بەجێ دیلێ[٦]. کە بزوتنەوەکەی رەشید عالی گەیلانی روودەدا شەر لەگەڵ ئینگلیز بەرپا دەبێ، مەلیک فەیسەلی دووەم و مەلیکە عالیەی دایکی دینە هەولیر دەبنە میوانی مەلا ئەفەندی کە ئەوسا مەلیک تەمەنی شەش سالان دەبێ.

لیوا عەبدوللەتیف سەرۆکی یاوەرانی مەلیک بۆی باس کردم: کەوا شەو و رۆژ مەلیکی بەرنەداوە لـ ی ژوورەکەی ئەودا دەنووست.. گووتی: ئـ ـەبایە دەبوایە بەسەر لاشەکەی مندا تێپەربو

حاجی تۆ

شاعیری کورد تۆفیق بەگ کوری مەحمود ئاغا کوری هەمزئاغای مەسرەفە، بە ناوی (پیرەمیرد) ناسراوە، ئەو نازناوەشی لە گەرانەوەیدا بۆ ولات لە خۆی ناو بە ئەدەبیاتەوە خەریك دەبێ و ئەو نازناوە دەگریتە خۆی. هەمزە ئاغای باپیری وەزیری ئەحمەد پاشا دووا میرەکانی بنەماڵەی بابان بووە.

پیرەمیرد لە سالی ۱۸٦۷لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، زانیاریەکانی زمان و ئایینی لە قوتابخانە کۆنەکانی ولاتەکەی و لە بانەی سەر بە ئیران خویندوە. زمانی کوردی و تورکی و فارسی بە باشی فیر دەبێ، سالی ۱۸۸۲ دەیکەنە نووسەر لە دائیرەی رەگەزناسی سلیمانی، پاشان دەبیتە سەر نووسەر لە دادگای شارباژیر (۱۸۸٦) دوایی یاریدەدەری داواکاری گشتی لە کەربەلا (۱۸۹٥)، لە فەرمان دەست بەردار دەبی. لەگەڵ شیخ سەعید حەفید لە ۱۸۹۸ دەچیتە تورکیا، بۆ سالی ئایندە پیکرا دەچنە حەج. دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومونی بالای مەعاریف لە ئاستانەدا (۱۸۹۹). نازناوی بەگی پێ دەبەخشرێ، لەهەمان کاتیشدا لە حقوق دەخوینێ بروانامەکەی لێ وەردەگیریت، کاتی دەستوری عوسمانی لە ۱۹۰۸ راگەیەندرا ئەنجومەنی بالا ناهیلن، دەکەویتە کاری پاریزەری و رۆژنامەگەری، بەشداری لە کۆمەلە نیشتیمانییەکانی کورد کە ئەوسا لە پایتەختی عوسمانی دامەزرا بوون دەکات. بەهەرسێ زمانەکەی کە باشی لیدەزانی دەینووسی و شیعری داناوە، رۆژنامەی "رسملی کتاب"ی دەرچواندووە (۱۹۰۸)، دەبیتە قایمقامی چۆلە میرگ (۱۹۰۹)، دوایی دەیکەنە موتەسەریفی لیوای ئەماسیە (۱۹۱۸)، حاجی تۆفیق دوایی جەنگە مەزنەکە دەگەریتەوە سلیمانی (۱۹۲۰). دەچیتە ژیر سایەی بزووتنەوەی نیشتمانی کورد کە شیخ مەحمود حەفید ئالاکەی بەرزکردبۆوە*، پاشان لە کانونی یەکەم ۱۹۲٦ کەوتە سەرپەرشتی کردنی رۆژنامەی "ژیان" کە شارەوانی سلیمانی دەری دەکرد، بووەتە سەرنووسەری (۱۹۳۲)، پاشان خاوەنەکەی (۱۹۳٤)، گەلێ جار رۆژنامەکەی داخراوە، بەلام هەر بەردەوام دەبێ لە دەرچواندنیدا، تا لە ۱۹ حوزەیران

---

* پیرە میرد لە شوباتی ۱۹۲٤ گەراوەتەوە بۆ وڵات نەك لە ۱۹۲۰، هەروەها فریای شۆرشی شیخ مەحمود نەکەوت. (وەرگیر)

١٩٥٠ مال ئاوایی لە ژیان دەکات. پیرەمیرد پەندی پیشینانی کردۆتە شیعر کە ژمارەیان دەگاتە (٤٨٠٠) پەند و چەندین کتێبی داناوە لەوانە: چیرۆکی مەم وزین، دوانزدە سوارەی مەریوان (١٩٣٥)، پەندی پیشینان (١٩٣٦)، مەحمود ئاغای شێوەکەل (١٩٤٢) و بلاوکردنەوەی دیوانی عەبدولرەحیم مەولەوی لە دوو بەش (١٩٣٥) و گەشتی هونەرمەندێک لە جیهاندا، کەمانچە ژەنی وەرگێراوەتە سەر زمانی کوردی (١٩٤٢)[٧]. لە شیعرە وەرگێردراوەکانی پیرەمیرد (پایزی دلتەنگ و بەفرە باریوە)[٨].

-پایزی دلتەنگ-

پایز دلتەنگە پایز دلتەنگە – هەوری نوێ ی زوێرو دلتەنگە
رەشەبا لیمان بەژارو ژەنگە – گەلا ریزانە گول ئالتون رەنگە

-بەفرە باریوە-

بەیانی بوو لە خەو هەستام کە روانیم بەفرە باریوە
سولەیمانی ئەلیی بەلقیسە تارای زیوی پۆشیووە
دەمێ بوو چاوەریی بەفریکی وابووم موژدەبێ باری
سەرم بەفرە کەچی هیشتا شەرە تۆپەلمە بۆ یاری

مەلا محەمەدی کۆیی

قازی و زانا فەقیهی کۆیە ئەدیبی کورد مەلا محەمەد ئەفەندی کوری حاجی مەلا عەبدوللا کوری مەلا ئەسعەدە دەچێتەوە سەر بنەمالەی جەلی کەوا لە مەلا عەبدولرەحمانی باپیریەوە هاتونەتە خوار، پشتاوپشت خزمەتی ئاینی ئیسلامیان کردووە، مەلا محەمەد سالی ١٨٧٦ لەشاری کۆیە هاتۆتە دنیا. زانیاریەکانی ئاینی دەخوێنێ دوای مردنی باوکی لە ١٩٠٨ جێگای لەسەرۆکایەتی زانایانی شارەکەدا گرتۆتەوە، سالی ١٩١٦ دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی گشتی ویلایەتی موسل، لە

ناكامی داگیر كردنی بەریتانیا بە قازیەتی شەرعی كۆیە دادەمەزرێ (كانونی یەكەم ١٩١٨). سالی ١٩٢٤ بە نوینەری هەولیر لە ئەنجومەنی دامەزراندنی عیراق دا هەلدەبژیردرێ.

دوای ئەوە خۆی خەریكی كتیب دانان و شیعر هۆنینەوە كردووە، خواست و داواكاری چاكسازی و خویندەواری بووە... هەتا لە مەلبەندی هاتنە دنیای دا لە دوازدەی تشرینی یەكەمی ١٩٤٢ جیهان بەجێ دیلێ. گەلێ كتیبی لە دووا بەجیماوە زۆربەی زۆریان دەستخەتن لە: (علم الاصول والكلام و العقائد والتفسیر) هەروەها ئەم كتیبانەشی داناون: (كشف الاستار فی مسأله الاختیار، ابهی المارب فی اثبات الواجب، المشاهد، حقیقه الایمان، ضیعان عضیمان، الآلە و الطبیعة والعقل و النبوه و المعجزات و الكرامات، الحدس سلم الارتقاء، خراب العالم) دیاری مەلا محەمەدی كۆیی...هتد[٩].

جگە لە شیعر و پەخشان و نووسینەكانی ئەدەبی كوردی، لە شیعرەكانی كە لە كوردییەوە وەری گیراوە:

دەماغی مندالەكان پركەن لە حوبی وەتەن
تەربیەتیان باش بدەن میللەتیان فیر بكەن
لە ریگەی راست لامەدەن رێ یەكە نابێ بە دوو[١٠]

مەسعودی كوری ناوداربووە[١١]، وەزیر پاشان ئەندامانی خزمەتگوزاری گشتی، ئەندام لە كۆری زانیاری كورد، هەلبژاردنەكەی بۆ ئەندامیەتی پەرلەمان لە حوزەیرانی ١٩٥٤ بوو.

عەبدول عەزیز حاجی ئەمین

موفتی سلیمانی عەبدول عەزیز كوری ئەمین كوری ئەحمەد ناسراو بە حوسنی، لە رەچەلەكدا دەچیتەوە سەر مەلا محەمەدی دیلەزەیی كە بەمەلای گەورە ناودار بووە و لە ١٧٥٩ كۆچی دوایی كردووە. لەبنەمالە زانستییەكانی كوردستانە. لەپیش ئەودا

باوك و باپیرانی پایەی (موفتی)یان لە سلیمانی بینیوە. عەبدولعەزیز بە دوو زمان كوردی و فارسی شیعری داناوە، لەسەر پەیرەوی شاعیرانی سەردەمی خۆیدا كە نازناوەكەیان لە دووا دیری شیعرەكانیان دەربریووە. ئەویش "فەوزی" كردۆتە نازناوی خۆی. سالی ١٨٧١ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەلای باوكی دەخوینێ، پاشان زانیاری ئاینی لەلای زاناكانی پینجوین و بیارە وەرگرتووە، لەسالی١٨٩٧ دەیكەنە موفتی سلیمانی و سەرۆكی ئەنجومەنی(مەعاریف)، پاشان حاكمی دادگای شارەكە بووە، دوای داگیركردنی ئینگلیز دووچاری دەردە سەری دەبێ، لە فرمانەكانی بەدەر نراوە، بەلام لە رابەری فیركاریدا بەردەوام دەبێ، لە ٢٠ئاب ١٩٤٧ مالٔ ئاوایی لە ژیان دەكات.

تۆژینەوەی لەسەر (منطق)، هەلبەستیكی زۆری كە بەزمانی كوردی و فارسی و مەلحەمەیەك كە نەهامەتی و كارەساتەكانی جەنگی یەكەمی مەزنی هیناوەتە بەرچاو لە پاش بەجێ ماوە.

عەبدولعەزیز حاجی ئەمین موفتی سلیمانی سالی ١٩٣٢ بۆ كاریكی راسپیردراو لە وەزارەتی دەرەوە هاتە لام بۆی باس كردم گوتی: خوا كە پیغەمبەرەكانی دەنارد پشتگیری دەكردن بەو ئایەت و نیشانانەی كە لەجەرگەی ژیانی سەردەمەكەوە هاتبێ. لە كاتیكا موسای ناردە لای فیرعەون میللەتەكەی واتا(میسریەكان) هەواداری سیحرو ئەفسون بوون، وەك زانیمان گۆچانی (عصا الكلیم)ی مووسا هەموو سیحرەكانی ئەوانی هەللوشی كە عیسای نارد بەنی ئیسرائیل ویلی پزیشكی و چارەسەركردنی دەردو نەخۆشیەكان بوون، ئایەت و نیشانەی عیساش چاك كردنەوەی بیمارو زیندو كردنەوەی مردوان بوو، ئەو رۆژەی كەنەبی محەمەدی هەنارد عەرەب خولیاو كردو كۆشی وتەو رەوانبیژی بوو، پیغەمبەر هات لەوان رەوانبیژتر و زمان پاراو تر بوو، موفتی بەردەوام بوو گوتی: ئەگەر خوا حەزبكا پیغەمبەریك لەسەردەمی ئیستای ئیمەدا بنیری، گومانم نیە رۆكفلەر یان فۆرد یاخود یەكێ لەوان نزیك لەسەرمایەدارە زلەكان هەلدەبژیرێ. لەسەردەمیكدا كەوا مادە كەوتووەتە باوو برەو، سەروەت و سامان بووەتە سولتانیكی گەورەو مەزن!!.

فایەق بێکەس

شاعیری پیشکەوتنخوازی فایەق عەبدوللا کاکە حەمە ناسراو بە (بێکەس) سالی ١٩٠٥ لە سلیمانی هاتۆتە جیهان، لەوێ و پاشان لە کەرکوك و بەغدا دەخوێنێ، لە مندالییەوە تووشی نەخۆشی ئاولە بووە، چاریکی نابینا دەبێ بێنەواو هەژار پیدەگا، کارو پیشەی جیا جیای کردووە، جگەرە فرۆشی و چاودیری کارو مامۆستای سەرەتایی.

شیعری بە زمانی کوردی هۆنیوەتەوە، شاعیریکی تیکۆشەری گەل پەروەر بوو، گۆرانی و سرودی بۆ سەروەری نەتەوەکەی گوتووە. داوای تیکۆشانی دژ بە داگیرکەرو ئیستعمار کردووە.. هەروەك ئەدیبی کورد فازل دەلێ: بەشداری لە راپەرینەکەی (شەشی ئەیلولی ١٩٣٠) دژ بە پەیمانی عیراقی و بەریتانی دەکات، چەندین جار گیراوەو بەندکراوە،شیعری لە رۆژنامەو گۆفارەکاندا بلاوکراوەتەوە(١٢)، لە ١٨ی کانونی یەکەم ١٩٤٨ مالٲ ئاوایی لە ژیان دەکات(١٣)، محەمەد مەهدی جەواهیری بیرەوەری بە پارچە شیعریك دەکاتەوە دەلێ:

اخي بيكەس يا سراجا خبا	و يا كوكبا في دجي يفتقد
ويا حاصدا من كريم الزروع	غلال الاسى والاذى والحسد
بلا احد سنة العبقري	يعي الناس لا يعية احد
بلا احد غير خضر الجبال	ووحي الخيال وصمت الابد

سەید ئەحمەدی خانەقا

زانای روحی و شیخی سۆفیەتی سەید ئەحمەد خانەقا کوری حوسین کوری عەبدول قادر کوری ئەحمەد سەردار بەرزنجی یە، لەنەوەی سەید بابا عەلی هەمەدانی کۆچکردووی سالی ١٤٠٢ز، خاوەنی دانانی سۆفیەتی و ئاینیە، ئەحمەد سەردار خەلیفەی شیخ خالید نەقشبەندی بووە، لە گوندی سەرگەلوی ناوچەی سورداش لە لیوا سلیمانی هاتووەتە کەرکوك، ئەحمەد خانەقا سالی ١٨٦٨ لە کەرکوك هاتۆتە دنیا، لەلای حیکمەت ئەفەندی و زاناکانی تری سەردەمی خۆیدا دەخوینی، پاشان لە تەکیەکەی خۆیا کە بە خانەقا ناوبراوە دەکەویتە رابەری کردن و فریاگوزاری هەژار و بێ نەوایان، دەستیکی بالای لە پرۆژەکانی خیرخوازی و خزمەتی نیشتیمانیدا بووە، چەندین جار دووچاری دەربەدەری و بەندیەتی هاتووە، چونکە وەك ئەدمۆندس لە کتیبەکەیا "کورد و تورك و عەرەب" دا دەلێ: پیاویکە بەریوەچوونی لەگەڵ دا گرانە. هەوڵ دەدا خەلکی گرگرتو بکاو ئاگری فیتنە خۆش بکات، لە ماوەی جەنگە مەزنەکەدا لەگەڵ موریدەکانی دەچیتە جیهاد شان بەشانی تورکەکان لە شعیبەو ناسریە دژ بە سوپای ئینگلیزی جەنگاوە (١٩١٥). پاشان لەکاتی باس لیوەکردنی مەسەلەی موسڵ بۆ ب... بازاری ١٩٢٣ دەگیرێ و رەوانەی بەغدای دەکە... کۆچی دوایی دەکا.

دەستخەتی ئاینی و س...

ئەدیبی کورد رەئ... کەوا لە کەرکوك لە ٢٧ ئایار ١٩٧٣ لە تەمەن... شارەزایی لە ئەدەبی کلاسیکی کوردی هەبو...

عەبدولقادر زەهاوی

عەبدولقادر زەهاوی شاعیر کوری سەلیم کوری موفتی محەمەد فەیزی‌یە. لە خویندنگای سوپایی لە ئەستەنبوڵ بە ئەفسەر دەردەچێ، بەپایەی رەئیس ئەوەل (رائید) لە سوپای تورکی خزمەت گوزار دەبێ، دوای جەنگی یەکەمی مەزن واز لەفەرمان دینێ و خۆی خەریکی ئەدەب و شیعر دانان کردووە، لە هۆگرانی فەهمی مودەریس دەبێ. لە کانونی دووەمی ۱۹٥۳ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات.

کورەکانی موفتی زەهاوی بەهرەوەرو هۆشمەند بوون لەوانە: عەبدول غەنی کوری محەمەد فەیزی کەوا سالی ۱۸٦۱ لەدایك بووە. هەروەك محەمەد ئەمین زەکی دەلێ: لە پیاو چاك و ئەدیبەکان بووە، بە تایبەتی لە زمانی فارسیدا. شاعیریکی ئەندیشە بەرز و ناسك بووە، لەم بارەیەوەش جەمیل سدقی زەهاوی برای شاهیدە. محەمەد ئەمین زەکی سالی ۱۹۰۷ لە بەغدا شوناسی لەگەڵ پەیدا دەکات بەلام میژووی مردنەکەی باس نەکردووە.

رەفیق حیلمی

لە پیاواتی کوردی رۆشنبیر رەفیق حیلمی کوری سالح عەبدوللا ناسراو بە حیلمی، لە سالی ۱۸۹۸ لە کەرکوك هاتۆتە جیهان، باوکی ئەفسەریکی سوپای تورکی بووە. قوتابخانەی دوواناوەندی لە سلیمانی و بەغدا تەواو دەکات، پاشان

بەرەو ئەستەنبوڵ دەڕوات، دەچێتە کولیەی سوپایی، کە جەنگە مەزنەکە بەرپا دەبێ دەگەڕێتەوە سلێمانی، پاشان دوای کۆتایی جەنگەکە دیسان دەگەڕێتەوە پایتەختی تورکی، دەچێتە خوێندنگای ئەندازیاری سالی ١٩٢٠تەواوی دەکات، چەندین زمان فێر بووە وەك: کوردی، عەرەبی، تورکی، فارسی، فەرەنسی. رۆشنبیرییەکی بەرفراوانی بۆ خۆی بەدەست هێناوە، لە تافی لاویەتیدا شیعری بە زمانی تورکی هۆنیوەتەوە. لە ئازاری ١٩٢١ دەبێتە مامۆستا، بۆ سالی ئایندە کە شێخ مەحمود حەفید حکومەتەکەی لە سلیمانی راگەیاند وتارو شیعری لە رۆژنامەی (رۆژی کوردستان)دا بلاودەکردەوە. لەسەر روو لێنانی شێخ مەحمود وتووویژی نهێنی لەگەڵ ئەفسەری تورکی عەلی شەفیق بەگ کردووە. دەگەڕێتەوە پیشەی مامۆستایەتی، پاشان بەشداری لە راپەڕینەکەی شەشی ئەیلولی ١٩٣٠ دا دەکات، بە مامۆستایەتی بۆ هەولێر دەگوازرێتەوە، دەبێتە پشکێنەری مەعاریفی سلیمانی (تەموز ١٩٤٣)، دوایی بەڕیوبەری مەعاریفی لیوای بەسرە (ئەیلول ١٩٤٥)، ئینجا لیوای دیالە (تشرینی دووەم ١٩٤٦). پاش شۆڕشی تەموزی ١٩٥٨ دەیکەنە (ملحق سەقافی) لە یەکێك لە بالیۆز خانەکانی دەرەوەی عیراقدا[14]. لە چواری ئابی ١٩٦٠ لە بەغدا جیهان بەجێ دیلێ، لە سلیمانی بە خاك دەسپێردرێ. زۆر بەرهەمی کتیب دانانی هەبووە، لەوانەی کە بە زمانی عەرەبی یە: الاکراد منذ فجر التاریخ الی سنه ١٩٢٠ (١٩٣٤). دراسات فی الادب الکردي المعاصر. "وەرگێردراوە" دراسات فی الشعر الکردي "وەرگێردراوە" (١٩٣٩)، مقالات (١٩٥٦). بە کوردیش ئەمانەی داناون: یاداشت (شەش بەش ١٩٥٦–١٩٥٨). شیعرو ئەدەبیاتی کوردی (دوو بەش ١٩٤١–١٩٥٦). دوای تەموزی ١٩٦٠ کتێبی ماتماتیك و جوگرافیای قوتابخانەکانی کردونەتە کوردی. داستانی رۆستەمی لە تورکیەوە وەرگێراوەتە سەر زمانی کوردی. بەرهەمەکانی بە زمانی تورکی: صفات من القضیة الکردیه (١٩٣٥). رەفیق حیلمی لە پێشەوایانی راپەڕینی رۆشنبیریەتی کوردیە، بڕوای بە مافی ژیانی دیموکراتی و سەروەری نەتەوەکەی خۆی هەبووە. لە پێناوی ئەوەشا تێکۆشاوە[15].

عەبدوللا گۆران

شاعیری کورد عەبدوللا گۆران کوری سلیمان بەگ هوشیار ناسـراو بە گـۆران سالی ١٩٠٤ لە هەلەبجە هاتۆتە دنیا هەر لەویش دەخوینێ. پاشان دەچیتە خانەی مامۆستایان لە کەرکوك، بـەلام خویندنەکـەی تـەواو ناکـات دەگەریتـەوە هەلەبجـە و دەبیتە مامۆستا (١٩٥٢–١٩٣٧)، لەهەمان کاتیشدا لە شارەزایی و فیربوونی زمانی عەرەبی، فارسی تورکی، ئینگلیزی بەردەوام دەبێ، لە سالی ١٩٣٧ دەبیتە فەرمانبەر. لە کاتیکا شیعری هۆنیوەتەوە کە تەمەنی لە سیزدە سالی تیپەری نەکردبوو، شیعری چاولیکەری کوردی و شاعیری ئینگلیزی (شیللی) کارتیکەری بوون، شیعرەکانی لەسـەرەتاوە رۆمانسـی پاشـان بـۆ ریـالیزمی شـۆربۆتەوە، سـەردانی ناوچـەکانی کوردستانی کردووە، هەلبەتە سروشی هۆنینەوەی شیعری لە دیمەنی چاو ئەندازو

ژیـانی خەلکەکـەوە هـ... بزوتنـەوەی تیکۆشـانی
پیشکەوتنخوازەکان، لە پ... ند بووە، بووەتە بەرپرسی
رۆژنامەی – ژین (١٩٥٢... نگرەی ئاشتی خوازانی
عیراق دا کردووە (١٩٥٤... بردووە دەگیرێ و دوور
دەخریتەوە، لە زیندانەک... ێ و سلیمانی بەند کراوە،
پاش شۆرشی تەموزی ٨... ەردەچوینێ لە سەرەتای
سالی ١٩٦٠ دەچیتە بە... ت لە ١٨ تشرینی دووەم
١٩٦٢ لە سلیمانی جیهان...

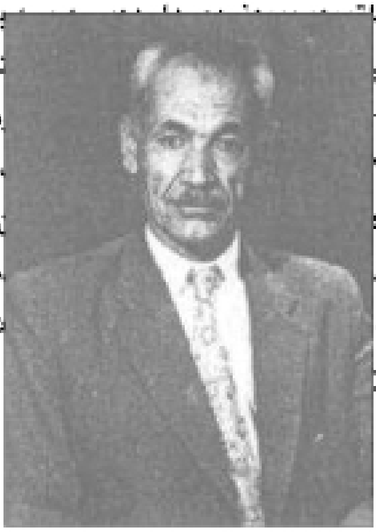

چوار بەرگ لە شیعرەکانی بلاو کراوەتەوە، بەهەشت و یادگار (١٩٥٠)، فرمیسک و هونەر (١٩٥٠)، سروشت و دەروون (١٩٦٨) لاڤك و پەیام (١٩٦٩)، هەروەها "پەیام" (١٩٥٤). نامەی کورد بۆ میهرەجانی بۆخارست (١٩٥٤).. تادوایی.. شاعیری میللی محمد سالح بەحر العلوم دەلێ:

اذا الدهر يبقي جانب الخير خالدا　　　فگوران باق في جميع جوانبه

گۆران لەو شاعیرانەیە کە ئەدەبی کوردیان لە شێواز و ناوەرۆك دا نوێ کردۆتەوە، کۆمەلێك لە شیعرەکانی ئاوازی بۆ سرودی خوێندکارو قوتابخانەکان بۆ داندراوە، جگە لەمەش شیعری بۆ شکۆداری برایەتی کورد و عەرەب و رووداوە نیشتمانیەکان داناوە، لە شیعرە وەرگێردراوەکەی بۆ عەرەبی:

(برای عەرەب)

چەخماخەی شمشێری زۆردار　　　ئا لەو خوێنەدا ئاوابوو
کە لە ملی باوکت – باوکم　　　رژایە سەر ملی مێژوو

هەروەها ئافرەت و جوانی (وەرگێرانی سەلام عیرفان):

بە ئاسمانەوە ئەستێرەم دیوە　　　لە باغچەی بەهار گولم چنیوە
شەونمی درەخت لە رووم پژاوە　　　لە زەردەی زۆر کەل سەرنجم داوە
کام بەرزی جوانە وەك بەرزی بالای؟　　　کام تیشك ئەگاتە تیشکی نیو نیگای؟
کام ئاسە کام مەیل کام چاوەنواری؟　　　ئەلیسماویە وەك هی دلداری

ئەدیبی كورد محەمەد مەلا كەریم دەڵێ: لە گۆرانم پرسی رای لە دووا رۆژی شیعر لە ناو شەپۆلی پێشكەوتنی زانست و بەرفراوان بونی شارستانیەت دا چۆنە؟ وای پێش بینی كرد كە شیعر نامرێت چونكە بەشێكە لە جەرگەی ژیانی مرۆڤەوە هاتووە. راستی ئەوەیە وەك گۆران دەڵێ: ئەگەر ئینسان لە ئیگەران و ئازار رزگاری بوو ئەوا رەورەوەی گۆرانكاری رادەوەستێ.

پەراوێز:

(١)دەبێ مەبەستی (ماوەران) بێ، گوندێكە دەكەوێتە نزیك شەقلاوە، پێشكەو مەلبەندی بنەماڵەی حەیدەرییە. (وەرگێر)

(٢) شێخ محەمەد سالح سەهرەوەردی ستایشی توانای بەرزی زانستی و شارەزایی و زانایی لە تەفسیرو حەدیس وە بەهرەو بلیمەتی، بروا بە تینی دەكات.

(٣)كۆری زانیاری كورد دیوانی شیعرو بەسەرهاتی مەحوی بە تیرو تەسەل لە ژمارەی ٥٩٨ لاپەرەدا لێكدانەوە لێكۆڵینەوەی مامۆستا عەبدول كەریم مودەریس ساڵی ١٩٧٧ چاپی كردۆتەوە.

(٤)زۆر لە پیاوانی كوردەواری بۆ مەبەستی تایبەتی هەوڵیانداوە رەچەڵەكی خۆیان ببەنەوە سەر ئەبوبەكری سدیق، یاخود سەیدن و لە نەوەی پێغەمبەرن، لە كاتێكدا هیچ بەڵگەشیان لەم بارەیەوە بە دەستەوە نییە. "وەرگێر"

(٥)راستی مێژوی هاتنە دنیای مەلا ئەفەندی ساڵی ١٩٥٨ بووە، واتە لە تەمەنی ٨٠ ساڵیدا مردووە.

(٦)پیرەمێرد بە هەڵبەستێكی ئاسك شیوەن بۆ مەلا ئەفەندی دەكا، سەرەتاكەی بەم شێوەیەیە:

ئاینی ئیسلام دەریخستووە
دوای مردن گیانی وەڵ زیندوە.

(٧)دیوانی پیرەمێرد بۆ یەکەم جار لە لایەن محمد رەسول هاوارەوە بە چاپ گەیەنراوە، بۆ جاری دووەم دیوانەکەی لە ١٩٩٠ لە دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، کۆکردنەوەو ساغکردنەوەی لەلایەن بەڕیزان: مەحمود ئەحمەد محەمەد، مستەفا سالح کەریم، محەمەد نوری تۆفیق، ئەحمەد زرنگ مستەفا ئەنجامدراوە.

(٨)دانەری ئەم کتێبە حەزی لەم دوو پارچە شیعرە کردووەو وەریگێراوەتە سەر زمانی عەرەبی، ئیمەش تەنها ئەو چەند دیرە کوردیەمان خستە بەر چاو، خوینەری بەڕیز دەتوانێ سەیری دیوانەکەی بکات. (وەرگێر)

(٩)بەرهەمەکانی ئەدەبی بە زمانی کوردی ئەمانەن: دیوانێکی شیعر، عەقیدەی ئیسلام، نویکەرەوە، هەرسێ بەشەکانی قورئان لە ژێر ناوی (تەفسیری کوردی لە کەلامی خواوەندی) ئەمەشیان لەلایەن خوشکە ئەجیبەی کچییەوە بە چاپ گەیەندراوە، فری فری قەل فری.

(١٠)لە سالی ١٩٩٤ کتێبی (مەلای گەورە: زانا و ئەدیب و شاعیر) لە لایەن وەرگێری ئەم کتێبەوە داندراوەو بە چاپ گەیەندرا کەوتە بەر دەستی خوینەری کوردی خۆشەویست. بە تێر و تەسەلی هەموو لایەنێکی ژیانی مەلای گەورە و بیرو بۆچوون و هەلویستی نیشتمانی و پایەی زانستی و ئەدەبی گرتۆتەوە.(وەرگێر)

(١١)مامۆستا مەسعود سالی ١٩١٩ لە شاری کۆیە هاتۆتە دنیا، خویندنی سەرەتایی لە کۆیە، ناوەندی و دوا ناوەندی لە هەولێر تەواو کردووە، سالی ١٩٤٥ لە کولیەی حقوق لە بەغدا دەرچووە دەبێتە حاکم لە سلیمانی (١٩٥٢) دوای چەند مانگێک دەست بەردار دەبێ. بە نوینەری کۆیە بۆ پەرلەمان هەلدەبژێردرێ (١٩٥٣). دووبارە هەلدەبژێردرێتەوە (١٩٥٤) دەچێتە پال ئەندامانی بەرهەلستکار لەبەرەی نیشتمانیدا کە کامیل جادرچی یەک لەوان دەبێ، بەلام دوای هەشت رۆژ لە یەکەم کۆبونە وەی ئەنجومەنەکەدا کە چەند سەعاتێک دەخایێنێ لەسەر بریاری سەرەک وەزیران نوری سەعید پاشا ئەنجومەنەکە هەلدەوەشێندرێ دەیکەنە وەزیری ئاوەدانکردنەوەی باکور (١٩٦٤-١٩٦٥) دوایی ئەندامی ئەنجومەنی خزمەتگوزاری گشتی (١٩٦٦)، پاشان ئەندامی کۆری زانیاری کورد وە جیگری یەکەمی سەرۆک (١٩٧٠) کە ئیحسان شیرزاد لە سالی ١٩٧٤ واز لە سەرۆکایەتی کۆر دەهێنێ ئەو هەموو کاروباری کۆرەکە بەو پەری چالاکی و بەرهەم زۆری ئەدەبییەوە هەتا سالی ١٩٧٨ هەلدەسورینێ. دەتوانین بلیێن مامۆستا مەسعود ئەمرۆ لە ریزی هەرە پیشەوەی رۆشنبیرانی کوردە، دانەری چەندین کتێب و خاوەنی نوسینێکی بێشومارە لە ووتار و لێکدانەوە و لیکۆلینەوەی ئەدەبی و زانستییەوە هەر بەردەوامیشە. جگە لە زمانی کوردی - عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی و تورکی باش دەزانێ - ئیستا لە بەغدا نیشتەجێ بووە. (وەرگێر).

(١٢)دیوانی بێکەس سالی ١٩٨٠ بۆ جاری دووەم بەسەرپەرشتی و ریکخستن و پیشەکی بۆ نوسینی محەمەدی مەلا کەریم چاپکراوەتەوە (وەرگێر)

(١٣)شێركۆی كوری بێكەس لە شاعیرە بە توانا و بەهرەوەرەكانی كوردە، خاوەنی بەرهەمی شیعری نایابی شێواز نوێیە. (وەرگێر).

(١٤)رەفیق حیلمی سالی ١٩٥٠ "امین العاصمە" واتە سەرەك شارەوانی بەغدا و پلەی (ملحق سەقافی) لە توركیا بینیوە.

(١٥)رەفیق حیلمی هەلبژێردرا بە سەرۆكی حزبی هیوا لە كاتی دامەزراندنیدا (١٩٣٨)، گەلێ خوێندكار و پیاوی رۆشنبیر و كورد پەروەری ئەوسای بە خۆیەوە گرت. پێش كۆتای جەنگی دووەمی جیهانی حزبەكە توشی تەنگ و چەلەمەی ناوخۆیی هات، تا لە سالی ١٩٤٥ هەلوەشایەوە ئەما، گەلێ لە ئەندامانی چوونە ناو حزبە تازە دامەزراوەكان، رۆلیكی گرنگیان لەبواری خەبات و بەسەرهاتەكانی داهاتوی كوردستان بینی. (وەرگێر).